

SZENTI TIBOR

BIBÓ LAJOS VALLOMÁSAI

Az interjút készítette, és a kötetet összeállította:
SZENTI TIBOR

LAZI Bt. HÓDMEZŐVÁSÁRHELY — SZEGED

1998

A kötetet lektorálta és szerkesztette:

Péter László és Hajdu Géza.

Tanácsadó: Vincze Ferenc.

Az író főbb beszélgető társai:

Hajdu Géza, Kószó Pál, Szentí Tibor, Vincze Ferenc.

A fölvételeket, az archív fotók kivételével
Kószó Pál, Szentí Tibor és Vincze Ferenc készítette.

Az irodalomtörténeti adatokat ellenőrizte,
a jegyzeteket készítette:
Kőszegfalvi Ferenc, Péter László, Szentí Tibor.

© Szentí Tibor.

A kötet megjelenését támogatta:

Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata,
A Hódmezővásárhely Városért Közalapítvány,
Dr. Kószó Péter önkormányzati képviselő.

ISBN

Kiadja: LAZI BT Hódmezővásárhely – Szeged
Készült: a Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város
Önkormányzatának
Verzál nyomdájában, 1999-ben,
5,4/A5 ív terjedelemben, 500 példányban.

TARTALOMJEGYZÉK

	Bevezető	
5		
	BESZÉLGETÉSEK BIBÓ LAJOSSAL	
...10		
	Életének főbb állomásai	10
	Gyermekkori vakációk az erdélyi rokonoknál	10
	Az első világháborúban	14
	Rosszul sikerült csábítás	15
	A háború utáni évek	17
	Kártyacsata a fennmaradásért	19
	Újságírás. Az első irodalmi sikerek	21
	A második világháború és az újrakezdés	23
	A vásárhelyi évek	28
	Sorskérdések	31
	A lét drámája	31
	Felesége emléke	32
	Találkozás a halállal	33
	Vallomás a hitről	35
	„Az örök emberit szólaltattam meg”	36
	Számvetés	37
	Embersége	39
	A szülőföld szeretete	43
	Önértékelés	45
	A kortárs (K. N. I.) kritikája	47
	Alkotói világa	49
	Olvasmányélményei	53
	Kapcsolatai a kortárs írókkal	58
	Nyolc év Juhász Gyulával	59
	A kortárs írók iterjú folytatása	69

Bibó Lajos anekdotákat mesél életéből	92
Neveltetése	92
Kalandja Becsodával	93
Pubi	95
Látogatóban Tornyai Jánosnál	96
A „nemzet özvegye”	98
Dömötör János hozzászólása a Tornyai anekdotákhoz	100
Rostás Márton	101
Álom és valóság	103
Bibó Lajos irodalma	107
Nyilatkozatok, vallomások	107
Tanulmányok és cikkek	107
Kritikák, ismertető az egyes művekről	110
Bibó Lajos folyóiratokban megjelent írásai	123
Kiadatlan regények	124
Művei	124
Színdarabok, regények, elbeszélések	124
Filmek	125
Tévéfilmek	127
Bibó Lajos rövid életrajza	130
A sajtótermékek névrövidítése	133
Névmutató	135
Helynévmutató	152

BEVEZETŐ

Édesapámtól gyermekkoromban hallottam először Bibó Lajosról. Lelkesülten beszélt róla. Soha nem találkoztak, de rádióból, újságokból ismerte, és olvasta több könyvét. Szülővárosában tisztelet övezte, és fölnéztek rá.

Első írásaimat általános iskolai tanárain olvasták, és a tartalmuk miatt — a szó szoros értelmében — rendre keményen megbüntettek. Élt bennem a vágy, hogy elbeszéléseimet elismert írónak kellene megmutatnom.

Közben leérettségiztem, majd Óbudára, egészségügyi szakiskolába kerültem tanulni. 1959 nyarán az akkor hódmezővásárhelyi székhelyű Csongrád Megyei KÖJÁL-hoz osztottak be szakmai gyakorlatra. Itt ismertem meg Vincze Ferenc (V. F.) vegyész-technikust, a későbbi családi orvost, és életre szóló barátságot kötöttünk. Ő korábban újságíró volt, és megmaradtak írói törekvései. Így került szóba, hogy gyermekora óta ismeri, és rendszeresen látogatja Bibó Lajost.

Nagyot dobbant a szívem! Megkértem, a legközelebbi alkalommal vigyen el, és mutasson be az idős írónak. Találkozásunkig úgy számoltam vissza a perceket, mint egy kilövő állomáson a rakétaindítás idejét. A Kistópart utcában egy vakközből nyílt a hosszú bejáró, amely a kert mélyén Bibó Lajos házához vezetett. Korábban, a helyi strandon, már megbűvölt egy Mahatma Gandhi testalkatú, „csontváizember” akiről abban az időben még semmit sem tudtam, de olyan kisugárzása volt, hogy bűvkörébe kerültem és ettől sohasem tudtam szabadulni. (Erről az emlékemről Moldvay Győző lapjában, a Délsziget 1988. 11. számában, *Az utolsó summás* címmel írtam.) Ahogy benyitottunk a házba, a konyhából kilépve, ott állt előttem a strandbéli ismeretlen ismerős, rossz kék melegítőben, szájában szüntelenül égő cigaretta füstjétől hunyorogva: Bibó Lajos, az író.

Szinte észre sem vett. Bevezetett bennünket a dolgozószobájába. A sarokban jókora, egyik írásából vett jelenetekkel teli

faragott íróasztal, a falakon pedig köröskörül ezernyi könyv. Nyújtotta a kezét, és kedvesen üdvözölt. A pulzusom másodpercenként verhetett annyit, mint máskor percenként. Elindult a beszélgetés. Ettől kezdve élete utolsó napjáig rendszeresen ott voltunk nála. Baráti körünk igen kiterjedt volt, de a szobájában minden alkalommal, hétfő délután-nonként csak öt-hat ember gyűlt össze.

Az idősebb korosztályból mindenekelőtt említenem kell Kárász József író, Moldvay Győző költő, dr. Kószó Pál (K. P.) városi főorvos, Simonffy György ügyvéd, Hajdu Géza (H. G.) könyvtárost, dr. Szabó Lajos állatorvost; az utóbbi néhány évben pedig Bartha Lászlót (Ba. Lá.), a HÓDIKÖT idegen nyelvű levelezőjét. Mi fiatalabbak – Vinczén és rajtam (Sz. T.) kívül – így sorakoztunk Bibó Lajos körül: Fenyvesi Félix Lajos költő, Ocsovszky László újságíró, Erdős Péter (E. P.), Fodor József László, Fejér Csaba, utóbb és ritkábban Lelkes István festőművészek. Alkalmanként természetesen a feleségek is velünk tartottak. (Ezt azért emelem ki, mert Bibó Lajos nem szerette a nőket a férfiak „elmélyült” beszélgetésein.)

Bibót kezdetben Lajos bátyámnak szólítottam, de éreztem, hogy nem szívleli. Nehezemre esett „bácsizni”, mivel éppen ő fejtette ki, hogy számára nincs irodalmiatlanabb és udvariatlanabb megszólítás, mint amikor valakit csupán a kora miatt „lebácsiznak” vagy „néniznek”. Mindenkinek van tisztességes neve! Ebben az esetben Bibó Lajos éppen kivétel volt, mert őt a fiatalkori gyermekideálra emlékeztető szép arcvonásai alapján mindenki „babának” nevezett. Így hamarosan én is átvettem a szokásos „Baba bácsizást”; s ezért ez a megszólítás maradt az interjúkban is. Esetében a „bácsi” szó olyan volt, mint a keresztnév.

Akik körülötte lehettünk és hallgathattuk hányatott, különös életének megannyi történetét, tudtuk, hogy értékek szállnak el a levegőben, amelyeket talán sohasem lehet többé földidézni, mert a pillanat, a hangulat varázsa örökre elmúlik. Miután ezt a hivatalos média, mint szilenciumra ítélt, a baloldali hatalommal szemben álló írónak nem tette meg, elhatároztuk, hogy hangfölvételt készítünk vele.

Erdős Péter szerzett egy „őstechnikának” számító magnetofont, és a Bizományi Áruházban vásárolt, a Magyar Rádióból kiselejtezett jókora magnótekerccseket. Ezeket kicipeltek a lakására, és 1968-tól rendszeresen fölvtük a kérdéseinkre adott válaszait, illetve az önként elmesélt történeteit.

Hangsúlyoznom kell, hogy ezek a vallomások — különösen Bibó kortársaira vonatkozóan — többnyire szubjektívek; ítéletei nem mindig földik a valós tényeket. Tapasztaltam, hogy a képzőművészek mennyire félreismerik egymás művészetét és emberi értékeit. Az írók közt sincs ez másként.

Lélektanilag egy alkotó embernek, aki magából világot teremtett, és abban él, rettenetesen nehéz kimozdulnia, és ha ezt megteszi, általában mindenkivel szemben bizalmatlanná válik; úgy érzi, hogy ellenséges közegbe került, amelyben védekeznie kell saját autonómiájának, egyéniségének megtartása végett. Ezért nézete és reakciói merőben eltérhetnek, ütközhetnek a tényeket reálsan megítélni tudó kívülálló tapasztalataival. Ez a szubjektivitás esetükben nem bélyeg. A kiválóknak gyakran csodálatos egyéni művészetté változik, hiszen alkotásaikat egy meg nem ismételt, senki máséhoz nem hasonlítható szűrön, a saját lelkükön keresztül hozzák létre.

1969. március 21-én összegyűltünk Baba bácsinál, és amikor örök szerelmével, Heller Edittel átélt álmát elbeszélte, ismét bekapcsoltuk a magnót. Nem tudott arról, hogy hangja szalagra rögzül. Ez érzékelhető is elbeszélése társalgó, olykor fésületlen stílusán. Április 4-én az egész baráti kör vacsorán vett részt nála, és közben ismét bekapcsoltuk a készüléket.

A fölvételeket nem mertük etikátlanul titokban készíteni. Az étkezés utáni beszélgetés egyik pillanatnyi szünetében visszacséveltük a szalagot, és bekapcsoltuk a készüléket. Baba bácsi beszélt. Hallván a saját hangját, előbb meghökkenve nézett körül, majd a homlokán sűrűsödő ráncok kisimultak, és hamarosan együtt

nevettünk korábbi történetének csattanóján. Ez volt az engedélye a további, immár módszeresen előkészített interjúk föl vételéhez.

Ezen az estén beszélt el emlékeit Tornyai Jánosról, az abalaki ebédet és a „nemzet özvegyét”; a Faragó Sándorról szóló emlékeit, mint pl. azt, hogyan vitte el tőle Tornyai János kéziratát; az első szerelmét Erdélyben, majd a Virág Sándorral való erdélyi útját; nőkkal való kapcsolatait, benne a *Pubi*-t, katona korában a brassói „elátkozott kastély”-t; végül pedig a Nagy Vincével és Rostás Mártonnal megesett dolgait.

Bibó Lajos életének utolsó napjait kivéve — amikor az őt sírba döntő urémia előbb eufóriás, majd tudatilag egyre beszűkültebb, végül kómatikus állapotba hozta —, teljes szellemi frissességben élt. Évekkel korábban megvakult. Mindkét szemében glaukóma (zöldhályog) keletkezett. Az ideghártya folyamatosan elhalt, majd örök sötétség borult rá, és csak tapogatózva közlekedhetett a lakásában. Kezdetben, míg valamicskét látott, szombatonként este Hajdu Géza néhány alkalommal még fölültette biciklijének csomagtartójára, és elkarikázott vele a Fekete Sasba. (Sohasem neveztük Béke Étteremnek!) Itt kedvenc asztala körül találkoztunk vele. De ezek a kiruccanások egyre inkább terhelték, és utóbb már csak otthon fogadott bennünket. Ez a súlyos kényszerpihenője is lehetőséget adott arra, hogy hétfőnként megjelenjünk nála, és folytassuk a magnó-fölvételeket. Utóbb már Vincze Ferenc és Kószó Pál is tett föl neki kérdéseket. Így született meg a teljes interjú.

Bibó Lajost évtizedekkel ezelőtt eltemettük. Jellemző volt szegénységünkre és a középosztály kiszolgáltatottságára, elnyomórodására, hogy egyikünknek sem volt egy hitvány magnója, amelyről ismét megszólaltathattuk volna Baba bácsi hangját. Már olyan magnó sem létezett, amelyen az interjúkat korábban készítettük. A jókora tekercsek így Erdős Péter szekrényében pihentek.

Amikor Bibó Lajos születésének 100. évfordulóját kellett volna ünnepelnünk, a régi, óriás szalagokat végre sikerült kazettákra átmásolni, és hozzáláttam az interjúk leírásához. Az volt a tervem,

hogy a centenáriumba megjelentetjük. Sajnos nemcsak erre, de az ünnepségre sem került sor. A szövegmásolást kedvem szegve félbehagytam.

Ismét évek múltak, amikor megismertem Lázár István irodalomtörténészt. Ő a ránk, vásárhelyiekre jellemző **csomorká-nyizmusból** egyszemélyes könyvkiadó bt-t létesített, hogy a feledéstől megmentesen néhány értékesnek ítélt vásárhelyi kéziratot. Említettem neki a Bibó-féle interjút. Biztatására 1997 augusztusában nekiláttam, és hamarosan befejeztem a szolgai másolást. A többi már az irodalomtörténész szakemberek dolga volt. Osváth László, a Magyar Rádió munkatársa támogatókat szerzett. Nekik is köszönhető, hogy ez a kötet, Bibó Lajos eddig ismeretlen gondolataival végre megszületett, és gazdagíthatja az egyetemes magyar irodalmat.

Hódmezővásárhely, 1997. augusztus 21.

Szenti Tibor

*

BESZÉLGETÉSEK BIBÓ LAJOSSAL

Életének főbb állomásai

Gyermekkori vakációk az erdélyi rokonoknál

– Említettem már, hogy a nyári nagy vakációkat rendszerint Erdélyben töltöttük, mégpedig azért, mert apámnak egyik öccse, Laci bácsi Alsórákoson, a másik öccse, Samu bácsi Szászugrán volt közjegyző¹, a húgának férje pedig, Géza bácsi Ürmös községnek volt a jegyzője. A nyaralásunk rendszerint úgy történt, hogy egy ideig Alsórákoson, azután Szászugrán, azután Ürmösön voltunk, én legszívesebben Szászugrára mentem, mert Samu bácsi igen kedves, vidám kedélyű ember volt, állandóan tréfálkozott velünk gyerekekkel, és ugratott bennünket. De ott kerestem életemben először pénzt. Amikor ugyanis Köhalom városkában, ez már nem Háromszék vármegyéhez, hanem Nagy Küküllőhöz tartozott, országos vásár volt, Szászugra, mint gazdag község, rengeteg marhát hajtott föl a vásárra. Bizony az előző napi passzusíráshoz öt ember is kevés lett volna, így azután Samu bácsi, bennünket, gyerekeket is befogott passzusírásra. Darabonként 2 krajcárt kaptunk passzusírásért, ami azért volt nagy dolog, mert ugyancsak 2 krajcár volt az ára a 90-es flóbertunkba szolgáló tölténynek is, akár sörétes töltényről, akár golyóról volt szó. Tehát a passzusírás jövedelméből úgyszólván egész nyári lőszerkészletünket fedezni tudtuk.

Fő vadászatunk kócsagvadászat volt. Szászugra ugyanis a Homoród-Köhalom vasútállomástól nyugatra fekvő óriási völgykatlannal hatalmas síkságot alkotott, a [Kis-Homoród] folyó ezen részén lassú folyásúvá válván, két-kétszázötven méterre kiszélesedett, és igen magas volt a *partja*. Nem a partja, mert a partja lent volt. A *partja*, amely körülbelül a folyó partja fölött legalább 15 méter magasan volt. A gémekek, kócsagok lent a parton

¹ Ezekben a falvakban nem volt közjegyző. Valószínűleg *körjegyzőről* van szó.
(H. G. megjegyzése.)

halászgattak, mi meg fõnt, messzirõl kezdve, a marton hason csúsza közeledtünk, és törtük magunkat előre addig, ameddig leláltunk a partra, és célba vehettük valamelyik gázlómadarat. Egyetlen egyszer sem sikerült még csak elsütni sem a flóbertunkat, mert ahogy csak az orrunk hegyét kidugtuk a mart fölött, már fölreppentek és tovaszálltak.

Annál eredményesebb volt a seregélyvadászatunk, mert a mezõségben elég nagy távolságban egymástól [nemcsak] tölgy- és öreg bükkfák voltak, hanem tele volt alma- és körtefával, arra szálltak a seregélyek. A seregély nagy csapatban él, hát úgy okoskodtunk, hogy az õcsém elindul egy olyan körtefa felé, amely roskadozott a seregélycsapattól, én meg onnan egy két-háromszáz méternyire esõ másik körtefa törzse mögé bújva vártam, hátha az õcsém által fölriasztott seregélycsapat arra a fára száll föl, és akkor éppen csak hosszmenti irányban célba kell vennem egy seregélyektõl megszállt ágat, és lõhetek.

A legtöbb esetben sikerült ez a cselünk, szegény kismadarakból 15-20 is leesett egyszerre, egy lövésre. Természetesen a fele sem halálosan sebezve; nem is bírtuk mind összefogdosni, szárnyukat lõttük el, vagy lábukat szegényeknek; hát csak a holtakat szedtük össze, azt vittük haza, és minden ilyen kirándulás után kezdõdött otthon a nagy munka, a kopasztás. Aki verébpaprikást már evett, tudhatja, hogy milyen finom, de a seregélypaprikás még annál is jobb volt. Hetente háromszor-négyszer legalább dús lakomát csaptunk magunknak paprikás formájában a lelõtt seregélyekbõl.

Kalandunk is akadt egyszer. Közben, hogy másztunk volna előre, megint a gémeke, a mart szélén húzódó, alacsony bokrok között, körülbelül szárnyvetésre tölünk egy réti farkas fordult felénk. Mondanom sem kell, mekkorát dobbant a szívünk, és kezdtünk volna közelebb férkõzni a farkas felé, hogy rálõhessünk, de a következõ bokornál átváltott, és mit sem törõdve velünk, kétszer vagy háromszor még föltűnt, aztán eltűnt. Becsületbõl utána lõttünk, de a sörétes töltény szórása el se ment addig a távolságig, de utána

napokig lestük a réti farkast. Sovány, vörhenyes, beesett horpaszú állat volt, akkora körülbelül, mint egy kuvasz kutya, csak föltűnően sovány.

[Egyszer] egy medve, ugyancsak Szászugrán, a falu végén, [a] cigánykovács tehenét éjjel széttépte. Elindultunk az öcsémmel, dárdával, szigonnyal és a 90-es flóberttel főszerelve, hogy végzünk a medvével. Szerencsénkre, akármilyen mélyen mentünk be az erdőbe, nem találkoztunk a medvével, mert különben, [ha ilyen] körülmények között rálőttünk volna, jaj lett volna nekünk. Többet aligha vadásztunk volna a kócsagokra!

Alsórákoson más élményünk volt. Laci bácsiéknál három gyerek volt, egy fiú meg két lány, és volt egy kecskefogatunk. Nagyon takaros, szép kis kocsi, megfelelő, cifra szerszámmal, beléfogva két kecske és akkora volt a kocsija, két-három gyerek bele is ülhetett. Egy előre ment a rúdhoz, és irányítva a kecskéket szépen megindult a díszes fogattal. Hallatlanul élvezték ezt a játékot, ahogy a kecskék nekiiramodtak, szaladtak és kocsiztattak bennünket; a két kecske.

Kőbánya volt a falu szélén, sok munkás dolgozott, és mert a székelyek pálinkaivó népség lévén, bérfizetéskor jól bepálinkáztak, napirenden voltak a véres verekedések. Laci bácsi a ma már [megelőzni] tudott gyermekparalízis következtében jobb kezére kisgyerekkorára megbénult; a bal kezét használta csak, de azt olyan ügyesen, hogy bal kézzel, egy kézzel cigarettát tudott sodorni, és Háromszék vármegye leghíresebb vadásza volt.

Olyan tekintélye volt, hogy amikor jött a hír, hogy a kocsmában megint verekedés van, elment és néhány pofonnal szétválasztotta a verekedőket. Rendet teremtett anélkül, hogy bárki csak egy ellenséges mozdulatot vagy egy haragos szót ejtett volna. Olyan tekintélye volt, annyira szerették és becsülték, mert olyan igazságos, nagyszerű, kiváló közigazgatási ember volt, olyan ragyogóan látta el a hivatalát.

A harmadik tartózkodási helyünk Géza bácsinál, apám húgának a férjénél volt. Szintén jegyző volt; ő meg arabs telivéreket tenyésztett, és gazdag oláh bojáróknak adta el Romániában, ebből pénzelt. Itt történt velem

életemnek az az eseménye, amelyet a *Nincs irgalom* [1935] című regényemben dolgoztam föl, vagyis a pubertás válságát.

Szerettem Ürmösön is lenni, de mert Géza bácsi a világ legtakarékosabb embere volt, irgalmatlan szigorú puritánságra fogta a háztartást; és volt úgy, hogy ha két hétig voltam ott, soha más délben nem került az asztalra, mint zöldbaleves kenyérrel. Ez volt a vacsora is, ez volt a reggeli is. Egyébként, utolsó nyaralásom alkalmával történt, hogy Szilágyi községi boltos, akinek az üzletéhez italmérés is tartozott, túlon túl hitelezett italt a falusiaknak, és amikor nem tudtak fizetni, irgalmatlanul árvereztetett. Erre, egy szombat este, ugyancsak bérfizetés napján, összebeszéltek az emberek. Nyár volt, hát amikor besötétedett, meggyújtották az ajtón lógó lámpát; vártak jó félórát, akkor valaki leütötte a lámpát, amikor éppen jött be Szilágyi, és a sötétben, hogy ne vallhassanak egymásra, hogy ki ütötte, ki nem, szabályosan agyonverték a szerencsétlent.

Ágostonfalváról vagy honnan, robogtak ki órával később a csendőrök. Valami furcsa, halálos, nem is temetői, hanem egy kihalt világ kísérteties csöndje borult a falura. Jó késő lehetett, tíz óra. Géza bácsi oda volt természetesen a vizsgálatot végző csendőrökkel. Engem a nagynéném, Mariska néni lefektetett, de negyedóra múlva fölöltöztem, elszöktem hazulról, és fölmentem, hogy vajon mi van? Semmit sem láttam, semmit se tudtam, csak éppen az előbb említett különös, és rám mélyen ható csönd volt az, amelyet halálomig nem felejték el; olyan nyomasztó volt az a hangulat, amely megülte a gyilkosság után a levegőt.

Sz. T. – Erdélyhez csak gyermekkori élményei fűződnek?

B. L. – Voltam én még Erdélyben másutt is. Árapatak² háromszéki községben apámnak az apja, tehát apai nagyapám református *énekvezér* volt. Mai szóval élve, vagy talán a tegnappal, *kántortanító*.

Szászuzgrán éltem át az első falusi tűzvészt, és Árapatakon éltem át a második falusi tűzvészt. Majdnem a fél falut elhamvasztotta, olyan borzalmas volt. De ott, Jenő bátyámnál voltam, apám másik öccsénél, aki

² Árapatak az édesapja szülőfaluja volt. (H. G. Megjegyzése.)

kereskedő volt, és ma már ki tudom elemezni, miért, de onnat menekültem, mert csodaszép, nagyon fiatal felesége volt, én meg már lehettem akkor tizenhárom esztendő, és olyan érzések bujkáltak bennem, amitől megijedtem, s amiket nem tudtam hova tenni akkor. Emiatt sietve menekültem Árapatakról, és csak sok-sok évvel később látogattam meg megint a falut.

Fűz engem Erdélyhez más emlékem is, a kolozsvári jogászkodásom. Az egészet összefoglalva, ma azt az érdekes megjegyzést kell tennem, hogy ez mind színmagyar község volt. De hát megfordultunk mi román ajkú községekben is, de magyar szónál egyéb Küküllőben, Háromszékben nem hallatszott. Mindenki magyarul beszélt, és mindenki magyar volt.

Az első világháborúban

– A brassói élményemről már nagyjából beszéltem. '15-ben került oda a 46. közös gyalogezred kádere, én a 14. marssal³ 1915 nyarán mentem ki az olasz frontra, Doberdóra. Onnan hazakerülve üdülőosztályhoz osztottak be, és mint már az ismert okokból, hogy én tetteleg inzultáltam egy önkéntes társamat, tehát belőlem tiszt nem lehetett. De az évfolyamtársaim, a korábbiak, mint önkéntest kezeltek, állandóan velük nyűttük és róttuk az éjszakákat.

'16 tavaszát írtuk, amikor már megtudtuk, hogy a Monarchia külön békeajánlatát az antant visszautasította, s erre az egész hadseregen átrobogott a minden mindegy dühe és keserősége, és kezdődött a legféktelenebb ösztönélet: kártya, ital, nő. Senki nem törődött semmivel, mert hiszen úgy érezte mindenki, hogy halálra van ítélve, mert egyszer kivitték a frontra, másodszor kivitték, harmadszor is kivitték; addig viszik, míg egyszer mégiscsak ott kell maradni; ennek a háborúnak addig nem lesz vége.

Nos, mindig került haza a frontról szabadságra vagy sebesülten olyan barátunk, aki nem tudván a fronton elkölteni a pénzét, tele zsebbel jött haza, tehát volt a dínom-dánomot miből fedezni. Én egy öcsémmel egykorú

³ Mars = (német) menetelés; itt: hadszíntérre szállítás.

önkéntes társamat patronáltam. Nagy különbség volt akkor három év korkülönbség. Nevét nem akarom említeni, vele laktam együtt, olyan szörnyű disznóságokat csináltunk, hogy nem kaptunk többé lakást Brassóban, így költöztünk be egy nagy park közepén álló házba, az úgynevezett elátkozott kastélyba, amelyet senki sem mert kivenni, és amibe senki sem mert beköltözni, mert el volt átkozva, és boszorkányok és ördögök és az alvilág valamennyi rossz szelleme ott dorbézolt éjszakánként.

Életünk az volt, hogy este — a főtéren az állomásig egy hosszú magaslatú sétány húzódott, a főtérre szolgáló elején volt a Schuller nagyvendéglő, megfelelő nyári helyiséggel —, záróráig ott ittunk, nem mint a kefekötő, hanem mint a fenevad.

Rosszul sikerült csábítás

– Egy alkalommal, hogy csak egy esetet meséljek el, az egyik, éppen előző nap frontról teli zsebbel hazatért barátunk odaszólt nekem, mint örökös bajkeverőnek:

– Láttad azt a két szép nőt azzal a huszár főhadnaggal a harmadik asztalnál?

– Hát — mondom — hogyan látnám már, negyed órája nézem őket.

– Nahát, ha azt a két nőt ide tudod valahogy kommandírozni a mi asztalunkhoz, egy hétig minden ceppet én fizetek.

– Bízd rám!

Nem tudom, miért és hogyan, de az egyik nő viszonzta a pillantásaimat, mire kapóra jött éppen a virágáros asszony, akitől vásároltam három szegfűcsokrot. Azt mondtam neki, vigye oda ezt a három csokrot a főhadnagy úrnak azzal, hogy ez az asztaltársaság küldi tisztelete jeléül a két hölgynek és neki. Így is történt, az asszony odament, s lestem, mi történik, hát látom, hogy a huszár főhadnagy kicsit csodálkozik, aztán felénk néz, utána összeszedi magát, föláll és megindul a mi asztalunk felé. Nyilván kérdezhetette az asszonytól, hogy ki küldte, mert előttem állt meg először, s bemutatkozott:

– Zay Gábor gróf, huszár főhadnagy vagyok.

Fölugrottunk rendesen, rögtön az asztaltól, ámde köztünk is volt főhadnagy, kettő is, kölcsönös bemutatkozás, ami megtörténvén, Zay meghívott bennünket, hogy fáradjunk át az asztalához, és legyünk a vendégei. Így is történt.

Áttelepedtünk; most az én szerepem az volt, hogy Zay grófot le kell itatni a sárgaföldig, hogy megszabaduljunk tőle, mert hozzá tartozott a két hölgy, aztán a többit majd meglátjuk! A nagy buzgalomban az történt, hogy nem Zay grófot itattuk le az asztal alá, hanem a mi társaságunkból is csak én meg az előbb említett lakótársam maradtunk úgy-ahogy józanul.

Jött a záróra. A holtrészeg társaság ki erre, ki amarra dülöngészett, én meg lakótársammal meg a két nővel megindultunk az elátkozott kastély felé. Be is mentünk a szobánkba, kinyitottunk egy másik szobát, majd amelyikben eddig még nem voltunk, tele volt ágygal, mifenével; berendezkedtünk ott egy éjszakai murira, mert italt vittünk magunkkal. Leültünk és folytattuk az ivást, de láttuk, hogy a két nő nem óhajt inni. Akkor abbahagytuk mi is, és természetyszerűleg megpróbálkoztunk a dolgok természetes folytatásával. A barátom lefeküdt az egyik nővel az egyik ágyba, én lefeküdtem a másik nővel a másik ágyba. A lámpát eloltottuk, de teljesen fölöltözve voltunk mind a négyen. Hallom ám, hogy a barátom a szomszéd ágyban finoman kezd dulakodni a nővel, amiből kivettem, hogy a hölgy ellenkezik és nem óhajt az ideális ismeretség határain túlmenni. Hát én is csak férfiember voltam, én is megpróbálkoztam a magam hölgyével, de az első tapogatódzó mozdulatomra a nő úgy rúgott gyomorszájon, hogy nekiestem az ágy hátulsó támlájának, és percekig nem kaptam levegőt, azt hittem, mindjárt meghalok.

Nemigen tudtam mire magyarázni a dolgot, az enyhe figyelmeztetés azonban elegendő volt arra, hogy lemondjak a további kísérletezésemről, és hátrahajtottam a fejem; és mert éppen eleget ittam magam is, percekben belül elaludtam.

Ez történhetett úgy éjszaka két óraker. Négy óraker arra ébredtünk föl, tisztí járőr jött értünk. Azonnal fölkeltek, be a kaszárnyába, ahol hét

órákor ezredraporton kell megjelenünk. Álmunk nem volt, hogy miért? Az ezredraporton derült ki, hogy a két nő két román kémnő volt, és afelől kérdeztek ki bennünket, hogy mióta ismerjük őket, miről beszéltünk. Föltették az ilyenkor szokásos és kötelező kérdéseket, mire mi, ártatlanságunk tudatában elmondtuk pontosan, mi és hogyan történt.

A háború utáni évek

– 1917-ben a tudóm miatt, „gyógyulás belátható időn belül nem remélhető” lelettel »karszlájn disztes« [?⁴] lettem... ekkor már a káderünk Békéscsabán volt. Amikor én ezt a leletet megkaptam, nyomban meg is nőtültem, természetesen a parancsnokság engedélyével. Békéscsabán ért az ún. őszirózsás forradalom. Feleséggel Szegedre költöztünk, és megindítottam a Tűz című kis hetilapot.

Természetesen megbuktam vele, mert az eladott példányokból befolyó összeg nem fedezte a lap előállítási költségeit. El is adtam, és mivel két napig hívott felelős szerkesztőnek a régi ellenzéki Szegedi Napló s az örök kormánypárti Szegedi Híradó, a liberális Szeged és Vidéke, ma már nem emlékszem, milyen okból, a Szeged és Vidéke felelős szerkesztői állását vállaltam.⁵

Szeged akkor már francia megszállás alá került, egy⁶ napig tartó proletárdiktatúra után, miután Franchet d' Esperey, a déli hadsereg főparancsnoka a szegedi kommunistákat felszólította, hogy 24 órán belül hurcolkodjanak ki a *demarkációs vonalon* túlra. Szörnyű ellátatlanság és szegénység uralkodott akkor nemcsak Szegeden, hanem, gondolom, az egész országban.

Miután 1919-ben a kommunizmus megbukott, és elérkezettnek láttam az időt arra, hogy írói becsvágyamnak is eleget tehessek, mérlegre tévén azt a

⁴ Karszlájn disztes = valószínű, hogy háttérszolgálatos, vagyis fegyveres szolgálatra alkalmatlan.

⁵ A főszerkesztő Balassa Ármin volt.

⁶ Inkább öt!

körülményt, hogy én mint újságíró vidéken nagyobb karriert már el nem érhetek, feleségemet Szegeden hagytam, és '19 őszén fölutaztam Budapestre. Elmentem Szakács Andor nemzetgyűlési képviselőhöz, aki valamikor elődöm volt mint a Szeged és Vidéke felelős szerkesztője, és mondtam neki, nem egy állástalan, lézengő hírlapíró vagyok, hanem utódja, e pillanatban is még felelős főszerkesztője a Szeged és Vidékének. Megemlítettem az okokat, hogy miért jöttem Pestre, és kértem tőle, tegye lehetővé, hogy egy hétig vagy kettőig dolgozzak a lapnál, figyelje és figyeltesse meg a munkásságomat, s ha úgy találja, hogy hasznára válok a lapnak, a Virradatnak, amely az ő tulajdona volt, alkalmazzon.

Így is történt. A Virradat akkori felelős szerkesztője Lakatos Sándor, nálam idősebb hírlapíró kollégám volt; aranyos, kedves, joviális bácsi. Egy hét múlva olyan kedvező véleményt terjesztett rólam Szakács Andor elé, hogy azonnal szerződtetett a lap belső és nyomdai szerkesztőjének.

Keserves idők voltak azok, mert már dühöngött az infláció, és a fixfizetésű emberek akkor már nagyjából otthoni vagyontárgyaik eladásából tengették az életüket. Nekem semmim sem lévén, akármilyen hihetetlenül hangzik is, hónapokig éltem úgy, hogy reggel 7-re bementem a szerkesztőségbe. Útközben a József körúton, az Omnia mozival szemben lévő sarkon volt egy egész harmadosztályú, vacak kis bodega vagy büfé, vagy étkezde, azt se tudom, minek nevezzem, annak a kirakatában ki volt téve három vagy négy darab szíttassan bánatos mákos és dióstekercs. Minden reggel vettem 10 deka mákos tekercset, 3 dekát megreggeliztem, 4 dekát megebédeltem, 3 dekát megvacsoráztam. Igaz, hogy nem sokkal többet nyomtam 50 kilónál, de valahogy így is megvoltam, mert fizetéskor mégiscsak egy-két napig tápláló ételekkel is jóllakhattam.

Kártyacsata a fennmaradásért

– Meg kell említenem egy szinte sorsdöntő epizódot, azt nevezetesen, hogy egy szép napon, délelőtt, lapzárta után, beállított hozzám egy nagy, magas, barna, főhadnagyi egyenruhás fiatalember, és a következőket mondta:

– Kügyi Virágh László darutollas főhadnagy vagyok. Hallom, hogy maga kitűnően tud alsózni. Hát kihívom párbajra!

Nem tudom, honnan szedte ezt az értesülését, mert énnékem egyáltalában nem volt a kezemben kártya. Ő találhatta ki ürügyül, hogy rám nyithasson, de átremegett rajtam a lehetőség, miután, ha nem tudtam is és nem voltam képzett kommerszjátékos, de átriadt rajtam a félelmetes lehetőség, hogy pénzhez jutok, mert ő közben benyúlt a zsebébe, és egy marokkal alig összefogható bankót mutatott, azzal a fölkiáltással:

– Itt van ám pénz, tisztelt szerkesztő úr!

Ismétlem, minden idegszálammal remegni kezdtem két okból. Az elsőt már említettem, hogy esetleg ettől a félőrültnek látszó alaktól nyerhetek; másrészt attól, hogy hol szerzek én annyi pénzt, hogyha lemegyünk a kávéházba alsózni, ki tudom fizetni a kötelezően elfogyasztandó fekete árát és a kártyapénzt. Mert akkor ezeken a helyeken olyan tolongás volt, hogy hoci-nesze alapon ment a kiszolgálás; ahogy hozta a pincér a rendelést, nyomban ki is kellett fizetni.

A feladat lehetetlennek látszott, de végül is az akkor még élő Budapesti Hírlap kiadóhivatalában az egyik tisztviselőnek elmondtam, miről van szó, és kértem, találjon ki valamit, honnan lehetne annyi pénz keríteni, hogy lemehessek ezt a párbajt megvívni? Azt mondta, várjak. Fél óráig járta a hatalmas újságpalotát, amíg visszatért azzal az összeggel, amely elegendőnek látszott a feketekávé és a kártyapénz kifizetésére. Lementünk a Szimpla⁷ kávéházba, mire a darutollas főhadnagy úr megnevezte az összeget, hogy mennyibe játszunk. Nekem teljesen mindegy volt, mert én halálra ítéltként és „fölkentként” ültem le az asztalhoz, s a lehető legmagosabb összegre srófoltam a poénkülönbség árát.

Nem tudom, hogy jobban játszott-e, mint én, vagy rosszabbul, de az bizonyos, hogy órákon át dúló ádáz küzdelem után rengeteg pénzt nyertem tőle. Boldogan rohantam este tizenegykor haza — akkor már fönt lakott a

⁷ Vincze Ferenc más beszélgetések alapján arra emlékszik, hogy B. L. Simpon. nevet említett.

feleségem is, és azt mondta, el ne felejtsek valahol egy szelet kenyeret szerezni, mert délben egy óráig volt gázszolgáltatás, és főzött egy kis berántatlan babot, mivel se lisztünk, se zsírunk nem volt.

Ahogy hazaértem, az volt az első szava, hoztam-e kenyeret? Azt feleltem: nem hoztam, mert elfelejtettem, de hoztam mást, s kiteragettem elébe a töméntelen, számunkra vagyont jelentő összeget, amit a darutollas úrtól nyertem. Gázszolgáltatás nem lévén már akkor (kétszer szolgáltatott a gázművek gázt: este egy óráig és délben egy óráig), [a] jéghideg, berántatlan, mondhatnám sótalan és normális körülmények között ehetetlen babot olyan jóízűen elfogyasztottuk, mint[ha] a legkiválóbb fogolypecsenyét ettük volna.

Röviden és velősen, Kügyi Virágh László főhadnagy úr másnap beállított hozzám, s újra föl szólított, hogy ismételjük meg a tegnapi párviadalt. Egy hétig tartott a dühödt csata, és elnyertem az utolsó vasát is, ami [a] mai pénzértékben lehetett 500 forint! Rettenetes összeg volt ez akkor, úgyhogy — a história csattanója itt következik — az utolsó ütközet után, konflisomba ültem, úgy mentem haza, Kügyi Virághgal együtt. Elérvén az Andrássy út és körút keresztezéséhez, vagyis az akkori Oktogon térre, ott utaink elváltak. A darutollas főhadnagy úr térdre borult előttem a fiákerben és egy kis összeget kért tőlem kölcsön.

Én, nehogy másnap megint össze kelljen mérni az erőnket, és megfordulván a szerencse, zavarba jöjjek, azt mondtam, nem adok, és nem is játszom többet veled, mert én ilyen hitvány embernek, akinek van szíve egy ilyen vagyont elkártyázni, én nem óhajtok még csak szóba sem állni. Így köszöntem el tőle, önvédelemből, ilyen látszólag kegyetlen módon, csakhogy ne kelljen veled tovább leülnöm kártyázni, és az esetleges zaklatásainak kitenni magamat.

Újságírás. Az első irodalmi sikerek

– Nemsokára ezután külföldi tőkével elindított Budapesten egy Zombori nevű férfiú Nép címmel egy napilapot, és ez áthívott engem szerkesztőnek a Virradattól jóval magasabb fizetéssel. Átmentem, de nem

voltam ott tíz napig sem, akkor az Alkotmány című lap utódja, a Nemzeti Újság hívott meg szerkesztőnek.

A Nemzeti Újság komoly, nagy napilap lévén, természetesen átmentem oda, ugyancsak magasabb fizetéssel, a lap nappali, belső szerkesztőjének. A Nép, szegény nem sokáig élt, mert utánam, nem mondom a nevét, egy szerencsétlen félkékalmár alak lett a szerkesztő, aki — ahogy kivettem a lábomat — a lap első oldalán négyhasábos, az egész lap szélességét betöltő plakátcímekkel cikket közölt, amelynek ez volt a címe: „Új népfajt fedeztek föl Afrikában.” Egész Budapest ezen a cikken röhögött. Ezt azért említem meg csupán, nem csoda, hogy ilyen szerkesztéssel és ilyen ostobaságokkal, a lap [nem talált] közönségre.

1921-et írtunk ekkor, és 1922-ben Hegedűs Lóránt, a Nemzeti Bank valutakészletével összevásárolva a külföldi koronát, pillanatra megállította az inflációt. Úgy festett a dolog, hogy a gazdasági élet stabilizálódik. Erre kezdett berendezkedni az ipar is, a kereskedelem is, az üzleti és polgári élet.

‘23-ra, éjjel-nappal dolgozva, volt annyi anyagom, hogy a Pallas Kiadó Vállalat *A fáklya füstölve ég* címmel megjelentette elbeszéléseket tartalmazó első kötetemet.⁸ Utána megbukván a Hegedűs Lóránt pénzügyi politikája, az infláció még nagyobb lett. Jöttek a milliók, és körülbelül ‘25 volt az az esztendő, amikor a gazdasági egyensúly nagyjából helyreállt. Pénzügyileg kifejezve annyit jelentett ez, hogy az az öt millió korona havi fizetés, amelyet mint a lap belső szerkesztője kaptam, megmentette az embert az éhenhalástól. Venni természetesen, vagy ruházkodni, vagy egyéb kiadásokra... szó sem lehetett.

Elkészültem *A juss* című első darabommal, benyújtottam először Beöthy Lászlónak, aki megalapította az Unió színházakat, vagyis hat színháznak volt a tulajdonosa s igazgatója. A darabot el sem olvasta, mert életveszélyesen szenvedélyes kártyás volt, tönkre is ment, el is pusztult [a] szerencsétlen; visszakértem tehát tőle, és benyújtottam a Nemzeti Színházhoz, és nyárára elutaztam Sepsiszentgyörgyre a nővéremhez, aki az ottani

⁸ 1923 áprilisában jelent meg.

Székely Mikó Kollégium lánygimnáziumának az igazgatónöje volt. Ott kaptam a táviratot, hogy a Nemzeti Színház elfogadta a darabomat, sőt Hevesi Sándor igazgató sürgősen beszélni is óhajt velem.

Miután a szabadságom éppen letelóban volt, vonatra ültem a feleségemmel, hazautaztunk Budapestre, és jelentkeztem Hevesi Sándornál. Azzal kezdte, hogy ki vagyok, mi vagyok; milyen tanulmányokat folytattam, hogy olyan színpadi rutinra tettem szert, hogy a darabomban egy pontot nem kell arrébb tenni. Zárójelben mondom, hogy ő, mint minden idők egyik legkiválóbb igazgatója, rendezője és színháztudományi embere, a kezében lévő darabok nagy részét bizony fenekestül fölforgatta, úgyannyira, hogy nem említem meg, melyiket, de Herczeg Ferenc egyik darabjának például a harmadik fölvonásából első fölvonást csináltatott...

Azt feleltem neki, én se színháztudományi, se színpadtechnikai tanulmányokat soha nem folytattam. Amióta Pesten vagyok, egyetlen egyszer voltam színházban, pedig már három év óta itt élek. Hanem, úgy látszik, azzal az ösztönrel és képességgel születtem, hogy tudom mérni a színpadi tér és idő fogalmát, és épkezláb színművet tudok írni szerkezeti tekintetben is.

Ezt követte a *Báthori Zsigmond* [1927] című darabom; történelmi dráma, amely nagyot bukott, utána *A csodadoktor* [1931] című vígjátékom, azután *Az egyetlen asszony* [1932]; ez már három; azután az *Üveghintó* [1937] című vígjátékom, *Eszter* [1937] című drámám, *Sasfészek* [1940] című színművem, *Napfoltok* [1944] című darabom, a *Hibások* [1942] című drámám. Isten bocsássa meg, ez nem tudom hány, de egy vagy kettő már eszembe se jut, mint ahogy fogalmam nem volt arról, hogy miért írtam, és mit írtam *Az egyetlen asszony* című darabomban, amit — ma már köztudott dolog, ugyebár —, hogy a televízió megfilmesítésre megvásárol tőlem.⁹

⁹ Tudomásunk szerint Hollywoodba, minden esetre az USA-ba akarta kijuttatni, valószínűleg Lengyel Menyhérthez. Ez a vágya azonban nem valósult meg. Darabjára a Magyar Televízió figyelmét is fölhívta, de nem filmeztették meg.

A második világháború és az újrakezdés

– Közben, természetesen, nagyon nehéz és belterjes újságírói munkát végeztem mint cikkíró; emellett írtam elbeszéléseimet, regényeimet, ifjúsági regényemet — azt is írtam négyet vagy ötöt —; regényt körülbelül húszat; dolgoztam egészen az utolsó pillanatig, Budapest ostromáig; közben minden tiltakozásom és visszautasításom ellenére elvállaltam az újságírói és írói rangomon mélyen alatta álló Délibáb című színházi hetilap felelős szerkesztői állását a szigorított zsidótörvények utolsó fázisai előtt, pusztán és kizárólag azért, mert a tulajdonosa, Tolnai Simon eljött hozzám azzal, hogy a családja s az ő élete, vagyona, mindene, ami a világon van, attól függ, hogy vállalom-e a lapocska felelős szerkesztését, mert nem tud mást szerezni, de fél óra van még hátra a törvény által megszabott határidőig, hogy elbocsátandó munkatársait és szerkesztőit — mert hiszen több kiadvány tulajdonosa volt — fölkészítse, és mondjuk meg magyarul: keresztény emberekkel cserélje föl.

Én naiv és jóhiszemű lévén általában az emberi sorsokkal szemben, ami műveimben is kitetszik, szánalomból elvállaltam ezt az állást, és mint az Esti Újság és a Függetlenség főmunkatársát, és mint ennek a lapnak a felelős szerkesztőjét ért Budapest ostroma. Amikor is lekerültünk a pincébe, átvonulván a frontok Budapesten, mi is fölvonultunk a mélyből a lakásainkba, és mert megjelent a fölszólítás Vas Zoltán aláírásával, aki akkor mint Budapest nem tudom minek hívták, de mondjuk polgármestere fölszólította a lakosságot, hogy akinek van vidéki rokona, az húzódjon le vidékre, mert nem tudják kellőképpen biztosítani a főváros élelmiszerellátását.¹⁰

Így 1945. március 4-én az itteni, akkori kommunista főispán¹¹ rendelkezésére, az első Hódmezővásárhelyről induló autó, különböző árukkal megrakodva [Pestre jött, majd visszafelé] feleségemmel együtt

¹⁰ Vas Zoltán 1945 februárjától a főváros közellátási kormánybiztosa, májusától novemberéig polgármestere volt.

¹¹ Karácsonyi Ferenc.

lehozott Szegedre. Szegeden jelentkezniünk kellett a rendőrségen. Jelentkeztünk, engedélyt kaptunk a tiszai átkelésre, egy csónakon át is keltünk; ami motyónk volt, egy parasztszekér hazahozta; és mert hideg, havas, esős nap volt, az egyik melléképületünkben lakó embernél szálltunk meg az első éjszakára, és másnap elindultam valami fűtőanyagot szerezni, hogy beköltözhessünk a lakásba.

Visszatérve a második világháborúra, meg kell még jegyeznem, hogy engem is behívtak, hogy átvegyem valamelyik zsidó munkaszolgálatos század parancsnokságát. Szerencsére, a házi orvosom tudott a gyomorfekélyemről, beutalt a katonai kórházba, ahol röntgenvizsgálat folytán megállapították, szabályosan és gyönyörűen működő gyomorfekélyem van, és ez a betegség ott szerepelt azon betegségek listáján, amelyek okán katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítik az illetőt; megúsztam a dolgot, és nem kellett bevonulnom.

Elképzelhető, hogy minden hajam az égnek meredt, amikor megtudtam, hogy azért hívtak be, hogy zsidó munkaszolgálatosok parancsnoka legyek. De az ügy ezzel nem záródott le, mert amikor a nyilasok, ezek az elmebajos rablógyilkosok átvették az uralmat, megint kaptam egy díszcédulát, hogy itt meg itt jelentkezsem. Igazán nem tűri a nyomdafestéket az a kifejezés, amit a díszcédula hátuljára írtam, és visszaküldtem az illetékes katonai hatóságnak. Harmadnapra írott parancsot kaptam, amelyben közölték, hogy megfosztottak tartalékos főhadnagyi rangomtól, lefokoztak közkatonává és jelentkezsem őrszolgálatra a mátyásföldi repülőtéren. Ennek a parancsnak a hátlapján is válaszoltam, mégpedig olyasmit, amiért legalább öt akasztófa járt volna. Hogy könyvelték el az ügyet, hogy nem, máig sem tudom, de el nem vitték, be nem csuktak, agyon nem lőttek, föl nem akasztottak.

Folytatva ott, hogy hazakerültünk feleségemmel Vásárhelyre, itt voltam 1946 szeptemberéig, amikor már azt hiszem, egy vagy két hónapos volt a forint...

De még a vasúti tarifa se volt rendezve; volt öt tyúkunk, eladtam hét tojást, és annak az áráért vasúti jegyet váltottam, és fölutaztam Budapestre. A többit már csak dióhéjban mondom el. Elmentem Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz, aki barátom volt, utána Nagy Ferenchez, a miniszterelnökhöz, hogy nekem nem kell pozíció, adjanak egyszerű újságírói kenyeret.

Boldogok voltak, hogy láttak, és nyomban helyet teremtettek a Hírlap címen főtámasztott Pesti Hírlapnál. A felelős szerkesztő, hallgassuk el a nevét, mert meghalt, azzal fogadott: „Mindent elkövettünk, hogy ne kerülj a laphoz, de a legfelsőbb hely óhaja parancs lévén, tekintsd magad a lap munkatársának.”¹²

Ilyen fogadtatás után elképzelhető, hogy java írásaimat, helyesebben írásaim nagy részét le sem adták, meg sem jelentek; imitt-amott találkozhatott az olvasó egy-egy Bibó cikkel vagy elbeszéléssel. Amint Nagy Ferenc kint maradt Svájcban, és likvidálták a politikai pártokat, nekem is nyomban fölmondtak a Hírlapnál — hozzá kell tennem, nem sokáig élte túl az én fölmondásomat —, s így állás és kenyér nélkül maradtam.

Voltam kifutó, toltam a talicskát a körúton éjszaka, 15 fokos hidegben, kövel megrakva, mert akkor helyezték középre a [villamos] síneket. Dolgoztam és húztam a kocsit a nagyvásártelepen, ahol olyan „partiba” kerültem, akik félvagon citromot loptak és azokkal együtt — mert négyen húztunk egy kocsit — elvittek Pesterzsébetre, és óriási szerencsére mindjárt másnap megkezdték a kihallgatásunkat is. Még nagyobb szerencsémre, engem hagytak utoljára, és amikor engem a kihallgatást végző rendőr elé vezettek, így szólt hozzám:

– Társai úgy nyilatkoztak, hogy magának semmi köze a citromlopáshoz; akkor maga még, amikor a citromot ellopták, nem is volt köztük.

¹² Mint azt Bibó is vallotta, a Pesti Hírlap 1944-ben megszűnt, helyette a Hírlap született meg. Ennek szerkesztőbizottsági elnöke Nagy Ferenc, az ismert kiscgazda politikus volt, aki Bibót támogatta, tehát nem ő lehetett, aki 1946 őszén kelleetlenül fogadta. Ma már kideríthetetlen, hogy e lapnál melyik szerkesztő volt az, aki elutasítóan nyilatkozott neki.

Tehát maga most elmehet, de egyre figyelmeztetem, jól teszi, ha jövőre körültekintőbben válogatja meg a munkatársait.

– Köszönöm a jó tanácsot — feleltem — nem is állok ezután szóba csak volt generálisokkal és főispánokkal.

Utána úgy volt, hogy bekerülök a vasúthoz, az északi főműhelybe, ahol majd szenet talicskázok azokhoz a mozdonyokhoz, amelyeket azért tolnak be az *indóházba*¹³, [hogy] szenet vegyenek föl. El kellett mennem az ügyeletes orvoshoz, aki megvizsgált, hogy egészséges vagyok-e, alkalmas vagyok-e testi vagy bármilyen munka elvégzésére.

Amikor bemondtam a nevemet, nagyon meglepődött, összeráncolta a szemöldökét, és most már, hogy a poénja a jelenetnek kijöjjön, a hangot is meg kell ütnöm. Azt kérdezte tőlem: „Van-e sérve?” Mondom: nincs. Nem is volt? Mondom: nem. Erre minden átmenet nélkül, amekkorát tudott ordítani, úgy ordított rám, és ezt mondta: „Majd lesz! Majd lesz!! Érti?!!!”

Nyilván azt akarta ezzel mondani, hogy örült vagyok, hogy ilyen munkára vállalkozom. Kiállította a bizonyítványt, hogy alkalmas vagyok, de még el kellett menni szemvizsgálatra. Sorszámot kaptam. Ott ültem reggel 8-tól délután 2-ig, nem került rám a sor. Másnap ez megismétlődött, hagytam csapot-papot, nem vizsgáltattam meg a szememet, így északi főműhelyen lezajló karrierem ezzel nem derékba, hanem térdben már össze is tört.

1952-ig maradtam még Budapesten. Értékeim és bútoraim eladásából [éltem] tavasztól ősziig. Ősszel mindig hazajöttem [Vásárhelyre '45-től '53-ig], mert a feleségem súlyos szívbajos lévén, szívgörcsöt kapott a hidegtől. Hazajöttem, hogy mellette legyenek, és azokban a házi munkákban, amelyek számára esetleg veszedelemmel járhattak, helyette elvégezve, segítségére lehessenek.

Ekkor megírtam három regényt, egy darabot, néhány novellát. Így következett el 1955, amikor az egyik budapesti könyvkiadó [a Magvető] megvásárolta kiadásra egyik regényemet. Ki is szedték, éppen csak a forgalomba hozása nem történt meg az '56-ban közbejött események

¹³ Indóház = állomás, ahonnan indulnak a vonatok.

miatt.¹⁴ Utána a vállalat visszaadta a kéziratomat azzal, hogy egyelőre [a] könyvkiadó cég egységesebb stílusra törekszik jövőbeli könyvkiadásában. Ez magyarul annyit jelentett, ahogy akkor vagy talán ma is köznyelven mondják, csak *vonalas* és a [jelen] pillanat kérdésével foglalkozó műveket adnak ki a jövőben.

Ismét hosszú szünet következett, amíg ugyanez a könyvkiadó kéziratot kért tőlem. Küldtem is, de hosszú ideig nem kaptam rá választ, hogy kiadják-e egyik vagy másik regényemet vagy elbeszéléseimet. Miután három levelemre sem kaptam választ, ügyvéddel szólítottam föl őket, és perrel fenyegetőztem. Erre szó nélkül visszaküldték a kézirateimat.

Ezután egy alkalommal Pesten járván, meglátogattam a könyvkiadónál alkalmazásban lévő kitűnő ismerősömet¹⁵, aki azt mondta bizalmasan, hogy éppen készült leküldeni a szerződést, amikor megkapták az ügyvédi fõlszólítást, és erre természetesen mást nem is válaszolhattak, minthogy visszaküldték a kézirateimat. De, mondta, éppen itt az igazgató¹⁶, szabadságon van, de beszaladt pár percre; jelenteni fogja neki, hogy itt vagyok. Fõl is kelt, ki is ment a szobából, három perc múlva visszajött azzal, hogy beszélt az igazgatóval, már el is ment. Azt mondta az igazgató, rendben van, felejtjük el a múltat, kiadják az elbeszéléseket tartalmazó kötetemet. Így született meg a *Subások* című elbeszéléskötetem.

A vásárhelyi évek

– Amikor Budapestrõl teljesen kikoptam, már nem bírtam tovább az éhezést sem, elhatároztam, hogy otthagynom Pestet, ahol többé még két krajcár szerzésére sem volt lehetõségem, és meguntam már a különbözõ

¹⁴ A kötet címe: *Az ég messze van.* (Kézirata: 433, hasáblevonata 138 p.)

¹⁵ Valószínűsítjük, hogy Kristó Nagy István, vagy Virág Arnoldné Dániel Erzsébet (1915–1985) lehetett, aki 1955-ben, az akkor alakult segédszerkesztõje, késõbb lektora és felelõs szerkesztõje (*Jeles vásárhelyiek*, 32.)

¹⁶ Hegedûs Géza.

trógerolásokat. Elhatároztam, hogy lejövök Hódmezővásárhelyre, ahol nyaranta mindig megjelentem.

A kezdetek kezdetén ismerkedtem meg özvegy Diószegi Lajosnéval, Szőke Erzsébettel, aki már ekkor a feleségem barátnője volt. Bizonyos okok miatt — ugyancsak a Kistópart utcában volt házuk — otthagyta a szülői házat, és hozzánk költözött kisfiával, Lajossal együtt, egy garzonlakásnak számító melléképületbe.

A feleségem állapota egyre súlyosbodván, szörnyű nyomorban voltam, mert annak idején én, amikor a Hírlap címen föltámasztott Pesti Hírlap fölmondott, és kenyér nélkül maradtam, orvos barátaimmal rokkantnak nyilvánítottam magamat. A hírlapírók akkori nyugdíjintézete igen csekély rokkantilletményt folyósított számomra, így Hódmezővásárhelyen úgy próbáltam segíteni magamon, hogy beálltam rizsarató munkásnak. Ez annyit jelentett, hogy reggel 5-kor kellett kelnem, a 6 órás vonattal ki kellett mennem majdnem a Tiszáig, a Vajhát megállóig, és onnan mintegy 4 kilométert gyalogolni egy olyan rizsvetéshez, ahol száz gazszálra esett egy szál rizs.

Itt arattam a rizst sarlóval, és általam is elképzelhetetlen, majdnem lehetetlen módon, győztem ezt a borzalmas munkát. Nem is fáradtam el túlságosan. És olyan szép október volt, hogy éjjel ugyan a rizsszálakon félujjnyi vastagságú dér volt, és az előző évben otthagytott rizsszalmákat, kazlakat gyűjtöttük föl, és amellet melegedtünk meg, amíg kicsit enyhült az idő. Mondom, olyan szép idő volt, hogy a régi, nagyon jó anyagból készült, de már öreg és rongyos átmeneti kabátom 8-kor levettem.

Délelőtt 10 órára úgy sütött a nap, már derékig mezítelenül vágtam a rizst. Elmeséltem idehaza, hogy mit csinálok ott, és egy alkalommal, hogy lássa ezt a munkát, amit végzek, kivittem magammal Diószeginét is. Tíz perc múlva kidőlt, pedig erős, egészséges fiatal volt. Azt mondta: „Üljünk le cigarettázni.” Jó, leültünk cigarettázni. Negyedóra múlva megint elhangzott: „Szívjunk már el egy cigarettát.” Hát, mondom neki, így aztán nem sokra

megyünk, ha folyton cigarettázunk, és nem haladunk. Meggyőződött róla, hogy nem gyerekjáték az, amit én ott végzek.

Szerencsém volt, mert onnan átvezényeltek a túlsó oldalra. Ez a Farkirét volt, ahova nem kellett fél kilométernél többet gyalogolnunk. És végre rizst sarlózhattam, mert ez nem volt muharos. Amott Vajháton tiszta muhart sarlóztam; alig volt rizs. Itt nagyon szép volt a rizsvetés, könnyebben is ment a munka, úgyhogy aránylag tisztességesen kerestem mindaddig, amíg egy szép reggel arra ébredtünk, hogy a feleségem agyvérzést kapott. Enyhe lefolyású agyvérzés volt, és Kószó Pali orvos barátommal rögtön beszállítottuk a kórházba, de mert az általános magas vérnyomása mellett súlyos szívbaja is volt, nem sokkal utóbb, abba kellett hagynom ezt a munkát, mert őt kihozván a kórházból, többé nem mozdulhattam el betegágya mellől.

Néhány hónapra rá a szívével kellett bevinni a kórházba. Avval is jobban lett, egy hónap múlva hazahoztam, de már többé nem tudott lábra állni, és majdnem egy évig ápoltuk és gondoztuk közösen Diószeginével. Az utolsó percig, 1954. június 20-án délután 1 óráig, amikor az előző éjszaka kapott agyvérzésben feleségem szíve megszűnt dobogni.

Engem borzalmasan megviselt a dolog, amúgy is megviselt voltam a pesti éhezésektől meg alantas munkáktól. Nagy árvaságomban megfogtam a másik árva, a Diószeginé kezét, és azt mondtam neki, házasodjunk össze. Ő is özvegy, én is özvegy.

*

SORSKÉRDÉSEK

A lét drámája

Sz. T. – Kezdjük a beszélgetést az élet három nagy eseményével: a születéssel, a szerelemmel és a halállal. Az ember csak gyermeke születésekor éli át újra hitelesen az élet első jelentkezését, önmaga születését. Baba bácsinak nem volt gyermeke. Ez az érzés kimaradt az életéből. Soha nem is beszélt róla. Csak néhány írásából, beszélgetések során elejtett félmondataiból gyanítjuk a hiányérzetét. Hogyan maradt ki életéből az újraszületés, és milyen nyomokat hagyott ez benne?

B. L. – Én ezen az újraszületésen nem estem át, egy nagyon egyszerűnek tetsző oknál fogva. Szerencsésnek vagy szerencsétlennek lehetne nevezni a természetemet, mert egész életemben vádlottként szerepeltem mindig saját magam előtt. Nem emlékszem rá, hogy egy nap is elmúlt volna úgy az életemben, hogy ne tartottam volna ítélszékem magam fölött. Nagyon ritkán történt az, hogy megveregethettem a vállamat; ilyen vagy olyan okból, mindig [el]marasztaló ítéletet hoztam, vagyis magyarul szólva, soha, egy pillanatig nem voltam megelégedve magammal. Kivéven azokat a perceket, amikor írásaimban sikerült kimondanom azt, amit akartam. Igaz, hogy ezek az élet legigazibb pillanatai, de egyben a legritkábbak is; de e tekintetben módomban állt néhányszor fölmentő ítéletet hoznom. Következik ebből önként, hogy újraszületésemet abban a formában, hogy gyermekem születik vagy gyermekeim születnek, nem éltem át, mert soha nem merült föl bennem a vágy, hogy folytassam önmagamot. Nem pedig azért, mint mondtam, soha nem voltam megelégedve magammal.

Sz. T. – A nőkről, szerelmi kapcsolatairól már sokat mesélt nekünk. Kérdéssel most azt kutatom: milyen tulajdonságok hordozója és milyen világgal övezi körül azt a nőt, aki szerelmét elnyeri?

B. L. – Nem tudom, melyik a helyes kifejezés, ha azt mondom, hogy nő, vagy azt mondom, hogy szerelem. Mert lényegében egyik sem fűdi azokat az érzéseimet, amelyeket szerelmeim során éreztem. Igaz, nem sok

szerelmem volt. Volt egy gyerekkori, helyesebben diákkori szerelmem, amely öt évig tartott, és azzal ért véget, hogy a lány, akit szerettem, félreérthetetlen módon elbocsátott. Nagyon érdekes, vagy talán nem is érdekes, hanem természetes, hogy én, aki addig egy aggszűz nagynénem hibás nevelése folytán az egekben éltem és jártam, egyszerre lezuhantam a földre, és homlokegyenes[ellenkező] irányt vettem, mint amilyenben addig haladtam.

Ennek a diákkori szerelemnek az emléke álmaimban évtizedekig kísértett, és valami csodálatos formában visszajárt. Ez a csodálatos forma az volt, hogy én álomban is átmentem mindazon, amin a valóságban átmentem, a lány pedig, akit szerettem, álmaimban mindvégig megmaradt annak a tizenhat esztendőös növendéklánynak, aki, kissé vulgárisan szólva, kiadta az utamat.

Szerelmem sokáig nem is volt, számomra a szerelem elvont fogalom maradt, és elérhetetlen illúzióként élt bennem, és élő személyhez hosszú évekig nem fűződött. Tíz esztendő alatt egyetlen egyszer sem voltam szerelmes a szó reális értelmében, talán nem voltam szerelmes a feleségembe sem, akivel 1917-ben esküdtem meg, és éltünk 37 évig inkább testvérekként, mint szerelmespárként.

Felesége emléke

– Családi örökség volt, úgy látszik: anyai nagyapám öt évvel idősebb nőt vett el feleségül, apám öt évvel volt fiatalabb anyámnál, és öt évvel voltam fiatalabb én is a feleségemnél. Nyilván ez a körülmény határozta meg azt, hogy együttélésünk inkább barátság volt, mint szerelmi hevület vagy szerelmi érzés. A kölcsönös megbecsülés kötött össze bennünket; én bámultam rendkívüliségét, mert az volt, zseniális ember; ő meg bízott abban, hogy valóra váltom fiatalos fogadkozásaimat, hogy valakivé küzdöm föl magam az életben.

Törés természetesen óhatatlanul bekövetkezett kettőnk életében is, amikor én sem játszhattam ki a természet örök törvényeit és tizenöt évi

házasság után közelebbi ismeretségbe kerültem egy özvegyasszonnyal. Szép volt, fiatal volt, vonzó, hideg és számító. A feleségem attól tartván, hogy én halálosan beleszerettem az illető hölgybe, kétségbeesésében, csakhogy megtartsa magának, olyan dolgokat művelt, amelyek fölemésztették csaknem egész addig szerzett anyagi és erkölcsi tőkém.

Soha, egy percig nem gondoltam arra, hogy megválok tőle; soha, egy pillanatig nem jutott eszembe, hogy egy másik nőért elhagyjam, hiszen a legnehezebb és legváltásosabb napokban is panasz és zokszó nélkül kitarított mellettem. Hősként viselte a háborúk, inflációk, forradalmak által okozott szörnyű körülményeket. Sikerült is felállítanom a régebbi egyensúlyt, és folytattuk életünket ott, ahol megszakadt; és az ő segítségével, ha szabad így kifejeznem magamat, minden lépéssel följebb haladtam az érvényesülés lépcsőjén!

Szenvedélyes természet volt. Szeretett kártyázni, szeretett lóversenyezni, értett mind a kettőhöz, és azt kell mondanom, hogy — épp elegendőt láttam kártyát, és kártyáztam magam is írói és művészi klubokban —, szebb kártyást életemben sem láttam. Szebben veszíteni alig tudott valaki is, mint ő. Apjától, anyjától örökölt szívbajával és magas vérnyomásával hatvanéves korára elég súlyos állapotba került, amíg 1953-ban az első agyvérzés ágynak döntötte. Egy kerek esztendeig nem mozdultam el a betegágya mellől, s amit egy ember megtehetett, mindent megtettem érte, hogy elviselhetővé tegyem a betegségét. Halála bekövetkezését természetesen nem akadályozhattam meg[...]

Találkozás a halállal

Sz. T. – Vér szerinti utód nem maradt, de az írással rögzített gondolatok továbbviszik a szellemet. Miként vélekedik az ember elmúlásáról és saját haláláról?

B. L. – Ebben a tekintetben minden bölcsesség híján vagyok, és akármennyire nem vagyok is egzisztencialista, kétségbeejtőnek tartom, hogy az élet minden értelme, célja a halálba torkollik. Amíg fiatal az ember, olyan

távol van a haláltól, hogy még képzeletében sem foglalkozik vele. A halál közelségére először akkor gondoltam; világosabban kifejezve, a halállal, a testi halállal először 1914 szeptemberében találkoztam az orosz fronton. Roham alkalmával elhaladtam egy 33. gyalogezredhez tartozó, kis, tizennyolc éves, egyéves önkéntes holtteste mellett, akin semmi sebesülést nem láttam, ennek ellenére ott feküdt hanyatt a fűvön, holtan. Akkor döbbsentem rá arra, hogy milyen kicsin múlik az emberi élet. Íme, jött egy golyó, és egy tizennyolc éves emberi életnek véget vet[ett].

Ez volt az első találkozásom a halállal. A továbbiak során, vagyis mindkét háború során; helyesen megfogalmazva talán azt mondhatnám, soha nem gondoltam a halálra. Egyszerűen egy egyetemes, apokaliptikus félelem-érzésem volt, mint mindenkinek, de ebben az érzésben konkrétan nem volt benne az a tudat, hogy meghalhatok. Alapérzés a félelem volt, de hogy mitől és miért és hogyan, ennek az érzésnek majdnem semmi köze nem volt a halálfélelemhez. Egy önmagába zárult, önálló félelemérzés volt.

A későbbiek során ugyancsak nem találkoztam sem a halállal, sem a halál gondolatával, csak most, öregségemre, amikor az embert különböző testi nyavalyák kezdik gyötörni, s évei számát vizsgálva; évei számára gondolva, az ember tudja, hogy minden pillanatban a fűbe haraphat, és hogy nagyon kevés van hátra.

Őszintén meg kell mondani, förtelmesebb, szennyesebb, lélekölőbb érzés nincs, mint az, hogy meg kell halni. Ezt úgy kell érteni és értelmezni, hogy nehéz itt hagyni az örök dolgokat. Az ég kékségét, a jó emberek jóságát, a napfényt, tehát mindazt, amiből az élet szépsége összetevődik. Ez fájó és keserű érzéssel tölti el az embert, hogy ez egyszer abban a pillanatban, hogy örökre lehunyjuk a szemünket, nincs többé számunkra. Ámbár, ez nem a hit vagy hitetlenség és nem az életkor kérdése, amit mondok, aminthogy véglegesen nincs meghatározva sem a tér, sem az idő és egyéb, öt érzékünkkel fölfoghatatlan fizikai dolog. Mit tudom én azt, hogy azok az energiák, amelyeket a szervezet mint anyag kitermel magából, nem élik-e túl a testünket? Ezt vallási értelemben a lélek halhatatlanságának

nevezik, amit ugye nagyon nehéz megmagyarázni, még nehezebb elhinni, de nincsenek ellenbizonyítékaink sem, hogy ez csak az emberi kétségbeesés költészete.

Vallomás a hitről

Sz. T. – Baba bácsi, minden embernek van hitvilága. Van, akinél ez túlvilági vagy magasabb rendű szellemi erő hitében nyilvánul meg, s az egyén értelmi képességeitől függően lehet babonás képzeletvilág vagy istenhit. Mások saját magukban, a tudományokban, az anyag felsőbbrendűségében vagy az emberi társadalom személy fölötti erejében hisznek. Baba bácsi hogyan alakította ki a saját hitvilágát?

B. L. – Erre már nagyjából az iméntiekben feleltem. A hitvilágomnak, amit kialakítottam magamnak, nincsen kézzel fogható formája. Semmiféle és semmifajta vallásos érzület nem él bennem; nem pedig azért, mert a külsőségekből álló szertartásokat mélyen alatta lévőnek tartom a gondolkodásom színvonalánál. Ugyanakkor azonban kitörölhetetlen és megsemmisíthetetlen hit élt egész életemben minden porcikámban, [hogy] a sorsom, az emberiség és az egész világegyetem sorsa egy általam fölfoghatatlan erő kezében az irányításában van. Tehát azt, hogy van természet, és mi is vagyunk, sose tulajdonítottam véletlennek; valahol működik egy erő és hatalom, amely a világegyetemet igazgatja; valahol működik egy világerő és hatalom, amely a világegyetemet létrehozta, mert semmiből csak semmi lehet, és én ennek a hatalomnak fönntartás nélkül alávettem a személyemet.

Én hatéves korom [óta] soha úgy el nem aludtam, hogy a saját magam által szerkesztett imádságot el ne mondjam. Röviden szólva, én még eszméletem óta imádság nélkül el nem aludtam. Azzal a kérdéssel, hogy ezt az imádságot valaki hallja-e, följegyzi-e, javamra írja-e, soha nem foglalkoztam, de engem megnyugtatót a tudat, hogy amit én az általunk fölfoghatatlan hatalommal szemben, a saját személyemmel kapcsolatban elkövettem, amit a saját érdekemben megtehettem, őszinte, buzgó

imádsággal meg is tettem. Ez természetesen nem függ össze azokkal az egyéni természetemből eredő tetteimmel, amelyeknek révén attól a pillanattól kezdve, hogy olyan helyzetbe kerültem, amikor másokon segíthettem; ha egy ok nélküli, halálos ellenségem nyitotta [is] rám az ajtót, és kért valamit tőlem, habozás nélkül, készséggel, sőt szeretettel segítettem rajta. Emlékezetem szerint, öt embernek adtam kenyeret, közülük három olyannak, akiknek a segítségével a saját egzisztenciámat tettem ki veszélynek. Pillanatig sem tántorodtam meg ettől a lehetőségtől, s a hóna alá nyúltam ennek a három szerencsétlennek is, és Istennek hála, hogy így mondjam, mind a három boldogult is az én segítségem révén egész életére.

„Az örök emberit szólaltattam meg”

– Visszatérve a halállal kapcsolatos kérdésekre, személy szerint, anélkül, hogy kivételes lénynek tekinteném magamat, mint író kell válaszolnom, és kiegészítenem a kérdéset. Mint mondtam, gyerekeim nem volt, de gondolataim voltak, és műveimben, szabad legyen remélnem, hagytam hátra „utódokat”. Ezt azon az alapon és címen és jogon mondom, hogy minden írásomban az örök emberit szólaltattam meg; soha, de soha nem írtam le egyetlen sort se, amelynek közvetlen kapcsolata lett volna aktualitással; vagyis tudván azt, hogy most ilyen vagy ilyen természetű írásművet kedvel a közönség, tehát ilyet kell írni. Soha ezt a harmadrendű munkát nem vállaltam, példa erre a világháború; a második világháború alatt írott néhány színpadi művem, amikor olyan darabokat írtam, amelyeknek semmi közük nem volt a történelmi pillanathoz, vagyis azokhoz az eszményekhez, amelyek akkor az embereket, színházi nyelven szólva, a közönséget érdekelték, holott száz író közül kilencvenkilenc ezt cselekedte.

Én 1943-ban is, amikor igazán vészfelhők tornyosultak a művelt emberiség egén, és sokkal fojtogatóbb kérdések érdekelték és szorongatták az embereket, mint egy művészi vagy irodalmi alkotás, én megmaradtam a tiszta irodalmi törekvések mellett, és olyan színműveket írtam, amint már említettem, amelyekkel kizárólag az irodalmat és a művészetet kívántam

szolgálni. Én a magam részéről hozzátehetem, azért, mert én ellentétben a ma uralkodó közfelfogással, az irodalmat és a művészeteket mint a legmagasabb rendű emberi megnyilatkozást *öncélúnak* tekintem, és annak is hirdetem, utolsó percemig.

Számvetés

Sz. T. – Megbékélt-e a világgal, az emberekkel, önmagával? Életének hátralévő idejében hogyan akar élni, milyen tervei vannak még az embernek?

B. L. – Erre a kérdésre könnyen tudok válaszolni, mert nem kellett megbékélnem sem az emberekkel, sem a világgal, mert soha drámai ütközésem nem volt egyikkel sem. A világot elfogadtam úgy, amilyen, az embereket ugyancsak. Ebben benne foglaltatik az is, hogyha volt is önmagamban keserű óráimon némi kifogásom Isten alkotása ellen, ez nem jelentette azt, hogy szembekerültem volna akár az emberiséggel, emberekkel vagy a mindenséggel, vagy legközelebről az Atya Úristennel. Szemben, mint már annyiszor elmondtam, egyes egyedül önmagammal állottam, és önmagammal nemhogy kibékültem volna, egyre keserűbb pillanatok szerzek saját magamnak. Mert miután elérkeztem abba az életkorba, amikor az ember már nem is szemlélődik, csak emlékezik, soha, de soha nem jut eszembe semmi, aminek örülnék, csak olyasmi, ami miatt haragudnom kell önmagamra.

Mármost azok a vétkek vagy bűnök, amelyeket a saját fejemre olvasok, valóban vétkek vagy bűnök voltak-e, vagy olyan tettek csupán, amelyeket nem hibátlanul követtem el, ez más kérdés. Velem született szigorúságom szerint legkisebb tévedésemet is kegyetlenül ítélem el. Ez az érzésem az önmagam ellen folytatott örök harcom; ezek szerint természetesen soha nem fog véget érni, ameddig eszmélek.

Terveim nincsenek, mondanivalóm annál több, írni szeretnék éjjel, nappal, amiben erősen gátol a vakságom, de remélem, megtalálom a módját annak is, hogy így a papírra kerüljön, amit még ebben az életben emberről,

világról, önmagáról és mindarról, amiről érdemes szólni, mindazt papírra vethessem.

Ismeretlen kérdező: – Mire emlékeznél szívesen az életedből?

B. L. – Erre a kérdésre nem tudok válaszolni, mert a legszerencsétlenebb emberfajta-hoz tartozom. Állandóan ott állok a saját ítélőszékem előtt, mint vádlott; soha, semmi ami jó volt és kellemes, s amire érdemes volna visszaemlékezni, nem jut eszembe, csak azok a dolgok, amelyek miatt, halálosan elmarasztalom magamat.

Nem ment odáig a dolog, hogy meg kellett alázkodnom, csak hát, hogy nem vághattam vissza. Végeredményben panaszom nem lehet, mert amit mint író akartam, azt elértem. Kimondtam, amit akartam mondani, egy fájdalmas mindössze, amely ma is érvényes, az a kritikusok megbocsájt-hatatlan bűne. Egyik bírálóm sem vette észre, hogy műfajt teremtettem, miután sikerült megformálnom a *magyar prózai balladát*.

Erre már a magyar irodalomban voltak kísérletek. Elbeszéléseim túlnyomó többsége ballada prózában, valamennyi a paraszti életből. Ami nem azt jelenti, hogy én csak parasztokról írtam, hanem az egyszerű embereken keresztül közöltem azokat az örökérvényű emberi érzéseket, indulatokat, amelyek minden emberre egyformán jellemzőek, és törvényszerűek, mert köztük nőttem fel.

Ezekben az elbeszélésekben felfedezhető, hogy ott van a rímtelen rímelés, és a kifejezések egybehangolt zenéje.

A mesterségbeli kényszertől eltekintve, akármilyen lokálisan hangzik is, ösztönből és sugallatból írtam azokat a műveimet, amelyekért mindhalálig vállalom a teljes írói felelőséget. Csak annyi nyomorult, harmadosztályú testi nyavalyám van, hogy halálra kínoznak.

Embersége

Sz. T. – Bármelyik írását, akár a rövid elbeszélést vagy a hosszú lélegzetű regényt kutatom, mindegyikből együttérzését olvasom ki a

humanista emberekkel. Gazdag élettapasztalata alapján, próbálja összerakni azt a mozaikot, amelyből az ember áll.

B. L. – Velem született, öntudatlan, szinte mérhetetlen idealizmusomból fakad úgynevezett *humanizmusom*, amely soha nem volt tudatos. Egyetlen olyan írásom nincs, amely nem kiengesztelődéssel és fölemelkedéssel végződik. A legelesettebb utcalánytól a legelvetemültebb férfiig az én írásaimban mindenki megtisztul, és igaz emberré alakul át. Ismétlem, ez nálam soha nem volt tudatos s előre megfontolt; az, hogy ilyen vagyok, és ez a humanizmus ütközik ki minden írásomból, én is csak évtizedek múlva jöttem rá, amikor — szabad legyen mondanom — erősen kifejtett kritikai érzékemmel is elolvastam korábban írott műveimet. A mozaik tehát, amelyből az embert összeraktam, azonos féldrágakövekből épült föl, miután írásaimból kiderül, hogy az emberek jók, tiszták és becsületesek. Hiába cáfolt rá életem folyamán erre a tapasztalat, ezek az ellentétes vagy ellentétes előjelű megismerések leperegtek rólam, és az az ösztönös sugallat, amelyik révén az embereket fölemeltem ahhoz a szinte apokaliptikus szeretethez, amellyel a meglévő dolgokat szerettem; a mozaik egysíkú [maradt], ugyanazon dimenziójú, és valamennyi, amint említettem, az én öntudatlan, de kikezdzhetetlen és pusztulásra el nem ítéhető humanizmusomból ered.

Sz. T. – Kevés annyira mélyen szociális érzelmű embert ismerek, mint Bibó Lajos. Együtt szenved a megfáradt, kisémmizett, becsapott emberekkel, és fájdalmában nem bosszúért liheg, hanem megbocsát. Hogyan látja a társadalmat, és milyennek képzei el azt az ideális embervilágot, amelybe önmagát és írásainak minden meggyötört szereplőjét helyezné kárpótlásul?

B. L. – Közhellyel kell válaszolnom, ez pedig három szóból áll: „Az ember szenvedésre született.” A *szociális* szó alatt egész más értek, mint amit a közhasználat ért. Azok iránt az emberek iránt, akik látszólag és felületes szemlélettel, gond és baj nélkül élték az életüket, sohasem foglalkoztam. Érdeklődésem — hangsúlyoznom kell a szót, akárhányszor ismétlem is —, öntudatlanul azok felé az emberek felé irányult, akik az

élettel vívott harcaikban, akaratlanul is drámai összeütközésbe kerültek a fönnálló társadalmi viszonyokkal. Akkor tehát, amikor én megírtam egy elbeszélést, mondjuk a *Mihály lovat akar* címűt, amelyben egy kubikosról szóltam, akinek az volt élete célja, hogy annyit dolgozzon, hogy a keresményéből a talicskát fölcserélhesse egy kordéval, tehát olyan anyagi helyzetbe juthasson, hogy egy koszos malac helyett egy rendes hízót nevelhessen magának és a családjának; ebben az elbeszélésemben minden úgynevezett szociális cél nélkül, az olyan emberek sorsára akartam rávilágítani, akik igen tragikus körülmények között tudják a legkeservesebb munkával biztosítani a saját és családjuk fennmaradását.

Az, hogy azok a társadalmi osztályok, mint említettem, amelyek látszólag, ismétlem látszólag, kevés gonddal vagy esetleg gond nélkül és könnyen vészeli át ezt a nem túlságosan sok gyönyörűséggel járó életet; azok a társadalmi osztályok és e társadalmi osztályokon belül élő egyének és alakok engem nem érdekelték. Azt mondhatnám, talán nem is láttam őket, és nem is vettem tudomást róluk, mint akik nem tartoznak a játékhoz. Mint akik nem ülnek az én asztalom körül, akikkel én az élet nagy kérdéseit megbeszélem, és akiken, ha lehetséges, jelképesen segítek.

Ezt, annak idején föl is rótták nekem, sőt, egy alkalommal, amikor mint a Nemzeti Újság főmunkatársa részt vettem a lap Keszthelyen tartott irodalmi propagandaestjén, az ottani főszoigabíró, akivel jól beborozva együtt jártuk a táncot, és döngettük veszettül a padlót, szememre is hányta, hogy mi a fészkes fenét törődök én ezekkel a bűdös parasztokkal meg ezekkel a koszos, szegény emberekkel, az ő szavaival élve: „csöcselékkel”. Én nem emlékszem, mit feleltem neki, de azt tudom, hogy rögtön abbahagytuk a táncot; levette a karjait a vállamról, és azon az éjszakán, az irodalmi est műsora után következő nagy ivászaton többet nem is szólt hozzám. Nyilván amit mondtam, nem túlságosan nyerhette meg a tetszését.

Arra a társadalmi szemléletre, amelyet akár szociális érzék, akár szociális szándék címen könyvelünk is el, ami azt illeti, jó példa az *Anyám*-ban a meg nem értett, jól összerugdalt magyar író alakja, akit haldoklásában

egy utcalány vesz pártfogásába. Én ezzel a tétével, ahogy lezárta a szemét a regényalaknak, és ahogy istápolta a még haldoklót, még ezt az utcalányt is szentté avattam. Mert nem utcalányt, hanem páriát, az élet meg- és kitagadottját láttam benne, akit nem a vére, az egyéni romlottsága sorolt, hogy úgy mondjam arra a „pályára”, amelyen keserves filléreit megkereste, hanem a rajta kívül álló okok és körülmények tették azzá, hogy elveszetté süllyedjen.

Sz. T. – Ezek után még egyszer hadd tegyem föl a kérdést: hogyan képzelné el az ideális társadalmat? Hogyan alakítaná, hogyan építené föl magában?

B. L. – Én konkrétan ezzel a kérdéssel soha nem foglalkoztam, következésképpen itt rögtönzéssel hiába is válaszolnék, nem mondanék igazat. Én ezzel nem foglalkoztam, de azt viszont mondhatom, ha egyáltalában válasz a föltett kérdésre, az ideális társadalmat olyannak képelem, mint amilyenek írásaimban megmutattam. Jónak, becsületesnek és mindenek fölött: hívőnek. Olyan emberekből álló társadalmat szeretnék, amely társadalom hisz a magasabb rendű dolgokban. A hitet tartom a legfontosabb emberi érzésnek. Tehát egy hívő társadalom teljesen fedezi azt az ideális társadalmat, amelyet, ha éppen arról van szó, elképzelni tudok.

Sz. T. – A társadalmi ellentétek és igazságtalanságok megoldására milyen módszert választana? Forradalmat, békés tárgyalások alapján kiegyezést, passzív ellenállást, beletörődést, vagy az időre bízna a kiforrás lehetőségét?

B. L. – Erre is röviden és könnyen tudok válaszolni. Halálos ellensége vagyok az erőszaknak, így a forradalmaknak is, még azoknak a forradalmaknak is, amelyeknek igazuk van. Az erőszakot s az erőszak minden formáját mélységesen elítélem, és a kontraszt kedvéért ki kell jelentenem, hogy az erőszak kivégzéséért magam is hajlandó volnék erőszakot elkövetni.

Sz. T. – Hisz-e az emberiség fejlődésében? Hogyan képzei el az emberiség jövőjét?

B. L. – A történelem tanúsága szerint, az emberiség sorsa hullámtarajból és hullámvölgyből áll, de előrehaladás, bizonyos tekintetben mindig van. Az emberiség szerintem elég régen elvesztette önmagát; fogalma sincs arról, hogy letért az egyenes útról, és tanácstalanul, ide-oda bolyong a mellékösvényeken. Érzésem szerint, miután az emberiség nagy része ideológiák kényszerzubonyában vergődik, és olyan kérdések rabja, amelyeknek semmi gyakorlati jelentőségük és értelmük nincs, mert az idő nyomtalanul átlépi őket, az emberiség sorsa folyamán talán sohasem volt olyan mélyponton, mint most. Következésképpen a jövő csak fölemelkedést hozhat, vagyis az emberi élet és érdeklődés homlokterébe olyan kérdések kerülnek, amelyek szoros összefüggésben állnak a szépség, a jóság és az emberiség ideáljaival.

Ma akármilyen apokaliptikus nagyságúaknak is tetszenek a különböző fölfogások és koreszmék küzdelmei, ezek csak apró kis villongások és csatározások, és elég rosszindulatú verekedések az emberiség történetében; és mert az ember csakugyan lelkes lény, és a gondolkodása folytán, tehát eszmélete következtében egy magasabb rendű eredménye a természetnek, nyilvánvaló, hogy a fölemelkedést és a megtisztulást kívánja; és hogy hasonlattal éljek: ha most szöges csizmában döngeti is a földet, az elkövetkező évszázadokban csilingelő üvegcipőkben fog járni, és tisztelettel hajlik meg minden olyan gondolat előtt, amelyek vitathatatlanul az ember nemesítését és jobbá válását szolgálják. Hogy fizikailag vagy technikailag, vagy fiziológiailag mi lesz az emberiség jövője, ezt egyetlen egy valaki tudhatja teljes bizonyossággal, mert hiszen az ő hatáskörébe tartozik és az ő intézkedéséhez, egyedül az Atya Úristen.

A szülőföld szeretete

Sz. T. – Baba bácsit elsősorban magyarnak ismertem meg, és csak másodsorban „kozmpolitának”. Miért szereti a magyarságot?

B. L. – Nem adhatok egyenes választ, mert én nem a magyarságot szeretem, hanem ezt a földet, amelyen a magyarság él. Hogy ezt

megmagyarázzam, el kell mondanom azt, hogy annyira együtt éltem, s annyira kint éltem mindig a természetben, hogy gyermekkoromtól kezdve rendkívül érdekelt az időjárás, öntudatlanul. Mindig azt néztem, lesz-e eső, hogy jó termés legyen; nem nagy-e a szárazság, hogy minden elpusztuljon. Ez a természetben való élésem és ezzel a földdel való, hogy is fejezzem ki, együttlétem, sőt egyesülésem annyira intenzív volt, hogy állandóan ismétlődve ez valósággal életérzésemmé vált. Első osztályú életérzésemmé.

Tehát a magyarság iránti szeretetem inkább ennek a földnek a szeretete, mint a fajtám szeretete, amelyet éppen úgy, mint magamat, majdnem minden dolgomban elmarasztaltam. Végigtekintve a magyarság történelmében, bizony legtöbb esetben a fajtámat is elmarasztaltam. Tehát sem nacionalizmusnak, sem sovinizmusnak bennem nyoma nincs.

A parasztot nem azért szeretem, mert paraszt, hanem azért, mert ennek a földnek elsőszülött gyereke. A földművelő áll legközelebb ehhez a földhöz, amelyet szeretek. Bárhol lennék a világon, talán honvágy nélkül is, ez az érzés nem szűnne meg bennem sehol. Ezt a földet, ezt a kis darab magyar földet semmi sem pótolná a számomra, mert egész gyermek- és ifjúkoromat a természetben töltvén, én együtt nőttem föl a füvekkel, a fákkal, együtt mosakodtam a kövekkel, együtt zöldeltem és érlelődtem a gyümölcsökkel, és ha ma is, egészen öreg fejjel alkalmam nyílik, amíg láttam kimenni a szabadba, magyarul a pusztába, a tanyák közé, akkora gyönyörűséget, mint amit a vetések s a föld láttán érzek, semmilyen más látvány nem pótol.¹⁷

A magyarság szeretetéhez tartozik egy tudatos valami, ami nem szeretet, hanem a fajtám magasabbrendűségébe vetett hit. Egy hosszú élet tapasztalata után bátran merem mondani, hogy a magyar úgynevezett *paraszt*, az átlag paraszt intellektualitása, intelligenciája mérhetetlenül magasabb, akár egy német, akár egy angol, akár egy francia paraszt

¹⁷ Kistópart utcai házában jókora kerttel rendelkezett. Nagy szorgalommal és szeretettel maga művelte meg, mert olyan volt számára mint egy alkotás megírása: *teremtés*.

intelligenciájánál. Ismertem éppen elég németet, francia, angol úgynevezett — ahogy ma mondják — *egyszerű* embert. Nagyon rossz és ostoba kifejezés, de meg sem közelíti egyik sem intellektualitásban a magyar föld, ahogy nevezem: elsőszülött gyerekét, a parasztot. Én ezért nem szeretem, hanem becsülöm és nagyra tartom a fajtámat. Különbnek a földkerekség akármelyik hasonló társadalmi rétegéhez tartozó egyedénél.

Sz. T. – Hogyan látja a magyar nép jövőjét?

B. L. – A magyar nép jövőjének az alakulásáról annyi tudományos és féltudományos esszé, írás és tanulmány jelent meg, hogy politikai vonatkozás nélkül nehéz ehhez a kérdéshez hozzászólni. Kerülve tehát azokat a megállapításokat, amelyeket eddig a szakemberek a magyarság jövőjéről tettek, én nagyon egyszerű logikával a következőket mondhatom.

Ha a magyarság ezer esztendő alatt annyi vészt és bajt átélt, kilábalt belőle, és megmaradt, akkor valószínűnek tartom, hogy nem fog föloldódni és eltűnni a népek tengerében, és megszűnni önálló nemzetnek lenni, mint ahogy bizonyos kultúrák és nézetek a történelem folyamán lekerültek a história színpadáról. Persze ennek az ellenkezője is megtörténhetik, de egy fajta jellegét és fönmaradását anélkül, hogy egy sokkal nagyobb nemzet leigázná és erőszakos eszközökkel beolvasztaná magába; egy fajta jellegét és létét csak erőszakkal lehet megszüntetni. De miután az útkeresés és a megoldáskeresés abban az irányban halad, hogy a népeket és nemzeteket összebékítsék egymással, s a nagyobb hatalom ne kísérelje meg egy kisebb egység elnyomását, bekebelezését és megszüntetését; miután a tendencia ebben az irányban működik, valószínűnek tartom, hogy a magyarság a jövőben inkább megerősödik, mint gyengül, és szabadabban érvényesítheti azokat az erőket, amelyek ezer esztendőn keresztül fönntartották.

Önértékelés

Sz. T. – Bibó Lajost vérbeli íróként ismertem meg, ellentétben azokkal az őt rosszul megítélő írókkal és kritikusokkal, akik a most megjelent *Subások* című elbeszéléskötetével kapcsolatban újságírónak,

féltehetségű írónak, a „hegyóriás nagyságú” írók között csak „dombnyi magasságú” alkotónak mondták. Magam leginkább regényeit és elbeszéléseit szeretem. Hová sorolja önmagát: esszé-, novella-, elbeszélés-, regény- vagy drámaírónak?

B. L. – Hogy az egész kérdésre válaszoljak, eleget beszéltünk már írói pályámról, sikereimről és bukásaimról, és az általatok is — különösen Vincze Feri által — ismert kritikák tanúsága szerint, engem, aki mint újságíró az úgynevezett jobboldali lapoknál dolgoztam, még a legdühösebb ellenzéki lap is egyik legnagyobb magyar íróként kezelte, és úgy bírálta meg műveimet. A[z 1968] januárban megjelent *Subások* című kötetemről írott kritikák általánosságban elismerők, de korántsem jelölik meg azt a helyet, amely engem a magyar irodalomban megillet; kivéven a Népszavában megjelent értekezést, amely kritikai mondanivalójában a legelső magyar írók közé sorol.

Itt kell megemlítenem, hogy a hatkötetes *A magyar irodalom történetben*, amely a két világháború közti magyar irodalomról szól, a tisztelt esszéista vagy kritikus, helyesebben egyik sem, mert bebizonyíthatólag semmi köze nincs az irodalomhoz és a komoly írás szelleméhez, hozzá se tud férközni, még a nevemet se említi.¹⁸ A lexikon úgy kerüli meg a dolgot, hogy azt mondja, hogy „a korszak legünnepeltebb írói közé tartozott”, de hogy mit reprezentáltam mint író, erről egy szót sem ír, néhány hibás életrajzi adatot közöl rólam mindössze.¹⁹

¹⁸ Mint drámaírótv Osváth Béla méltatta (G. K. 820-821.).

¹⁹ „Paraszt tárgyú regényeivel és színpadi műveivel e korszak ünnepezt írói közé emelkedett.” (Magyar irodalmi lexikon. 1963. 1. k. 163.) Amikor *A föld* c. novellás kötete 1928-ban megjelent, Móricz Zs. a Nyugatban többek között ezt írta róla: „Az élet egyik legnagyobb csodája, hogy az emberi lélek a rabtűzben is meg tudja találni az örömet, a bánatnak, a boldogságnak s a boldogtalanságnak, az erőnek és gyengédségnek a lehetőségeit, mint a legtágasabb s legfelvilágosultabb bő lángban. Bibó Lajos könyve ezt mind szent és hívó művészi hittel igazolja. S amit tud, azt senki sem tudta eddig köztünk, sem Mikszáth, sem Tömörkény, sem más...”

Ami a kérdésnek azt a részét illeti, hogy milyen területeken „írnokoskodtam”, hogy tréfásan fejezzem ki magamat, körülbelül 50-52 kötetem jelent meg. Írtam ifjúsági regényeket, regényeket, elbeszéléseket, színpadi műveket.

Egyik jelenkori kritikus azért hangsúlyozta, hogy mindvégig újságíró maradtam, mert ezt a kijelentést én tettem egy nyilatkozatomban, onnan puskázta ki.²⁰ Igaznak igazat mondott, mert Magyarországon akkor is, ma is, és talán örökké pusztán írói munkából nem lehetett megélni, tehát egy úgynevezett polgári foglalkozást is üzni kellett, és az én tulajdonképpeni tanult mesterségem az újságírás volt. Mint ahogy olyan magyar író és költő egy sincs talán, aki ne lett volna újságíró is, hogy polgári foglalkozása után kapott fizetésből a megélhetését biztosítsa. Ezért nem adtam én föl az újságírói állásomat soha, egy percig sem, de az újságírói állásom után kapott fizetéssel fődöttem a polgári háztartásomat és mint író kerestem azt a pénzt, amiből gondtalanul megélhettem.

Mármost, az is a kérdéshez tartozik ugyebár, hogy tulajdonképpen mi voltam? Véleményem szerint nem voltam született regényíró, ami nem jelenti azt, hogy nem írtam jó néhány kifogástalan regényt, de nem voltam igazi regényíró sohasem. Igazi területem az elbeszélés és a színpad volt.

Színpadi szerepléssel kapcsolatban idéznem kell Hevesi Sándort, a Nemzeti Színház minden idők egyik legkiválóbb vagy talán egyedül legkiválóbb igazgatóját, aki [— mint már korábban említettem —] nem tudta hova tenni, hogy hol tanultam meg a színdarabírás technikai részét, vagyis hogy tehettem szert a mesterségbeli eszközökre, miután én életemben alig jártam abban az időben színházba.

Írás közben annyira közelségébe kerültem a színpadi időnek és térnek, hogy párbeszédeim cselekményszerűen peregtek. Egyetlen darabomban sincs epikus rész, de drámai mozzanat és drámai cselekmény minden kiejtett szó és minden megtett mozdulat. Ezt nem én mondom, ezt megállapították annak

²⁰ Kristó Nagy Istvánról van szó.

idején hozzáértő kritikusaik is, akik között mégiscsak akadt néhány, aki a legkiválóbb színpadismerők közé sorolt.

*

A kortárs kritikája

Itt megszakítom az interjút. Amikor 1968-ban megjelent a *Subások*, ugyanezzel a címmel a Kossuth Rádió rövid könyvismertetőt sugárzott, amelyet szintén hangszalagra rögzítettünk. Most ezt közlöm szó változtatás nélkül:

„Bibó Lajos novelláskötetét Kristó Nagy István mutatja be. Közreműködik Somogyvári Pál és Márkus Ferenc.

A csaknem nyolcvan éves Bibó Lajos fiatal korában a magyar irodalom legnagyobb ígéretei közé tartozott. Megvolt az élményanyaga, életismerete, közel állt a föld népéhez, ismerte gondolatvilágát. Az Alföld parasztságának népi nyelvét és szemléletmódját vitte bele írásaiba, tudott szerkeszteni, korszerűen formálni, volt érzéke a konfliktusok iránt, és így tovább...

Adottságait, tehetségét tekintve nagy író is lehetett volna belőle. De a tehetség önmagában véve nem elég. Tartás is kell, szívósság, következetesség, szinte makacsság. Hűség saját művészi és társadalmi eszményeihez. Bibó azonban elsősorban újságíró maradt. Megalkudott, s végül is a Horthy-korszak kispolgárságának és középosztályának népszerű írója lett. De az uralkodó osztály igényeit, a szabadság hiányát, a művész kiszolgáltatottságát tudomásul véve sem adhatjuk meg a fölmentést, sajnos csak az eredmény számít.

A végső eredmény azonban nem egyszerűsítheti le annyira a kérdést, hogy az életmű egésze alapján egyeseket klasszikusoknak minősítsünk, és zsenéiket is újra meg újra kiadjuk, míg mások kis számú, abbamaradt remekműveit sem vesszük tudomásul. Mert életművük egésze kicsi vagy nem eléggé súlyos. Bibó életműve szinte összekötő a Tömörkény, Móra-féle

népiesség, majd Móricz, majd Kodolányi, Szabó Pál, Veres Péter-féle mélyebb, társadalmilag megalapozottabb, kevésbé idilli, belülről való parasztábrázolás között. Bibó egyébként nemegyszer épp a későbbi népi írókkal szemben, a sűritésnek olyan mestere, hogy e tekintetben még máig sem tanultak tőle eleget. Ráadásul a maga népies naturalizmusába érdekesen, de tartózkodóan építi bele a szecesszió és expresszionizmus egyes stíluselemeit is. Ezért üdvözölhetjük örömmel a most megjelent elbeszélés-válogatást, mely megmutatja, hogy Bibó maradandó értékeket is produkált.

A kötet anyagának jobbik fele félelmetesen érzékelteti a múlt század végének s századunk elejének paraszti világát. Azt a nyomasztó atmoszférát, mely rettentő rendbe szorította a paraszti személyiséget. Úgy, mint Bibó Lajos, a parasztokat beszéltetni senki nem tudta. És itt nemcsak a paraszti beszéd nyelvészeti vagy néprajzi hitelességgel visszaadott pontosságára gondolok, hanem arra is, hogy ezek a paraszti hősök milyen sokat mondóan tudnak hallgatni. Egy-egy félszóból értik egymást, mert ugyanabban a rendben, gondolatvilágban, erkölcsben élnek. Míg hallgatnak, tudják, hogy a másik mire gondol, és ez sokkal több stílusnál. Pedig felületesen nézve Bibó paraszti beszéde nem más, mint népieskedés vagy kuriózumkeresés. A Bibó-féle sűrités, félszavakkal értetés példajaként pedig legjobb lesz, ha meghallgatjuk egy rövidke írását. A címe is: Nincs beszéd.”

*

(Itt az említett elbeszélés fölolvása következett. Továbbiakban a Bibó interjút folytatom:)

Alkotói világa

Sz. T. – Milyen módszerrel írt, alkotott?

B. L. – Alig dolgoztam fejjel, mindig ösztönből. Azt kell mondanom, ami lehetetlenül hangzik, hogy színpadi műveimet előre nem építettem föl, nem jeleneteztem, ami színpadszerzői szempontból szinte elengedhetetlen, a legtöbb darabomnál, amikor írni kezdtem, csak az alaphang zsongott bennem. Annyit tudtam csak, hogy mit akarok, magyarán szólva, hol akarok

a darabbal kilyukadni. Ez annyit jelent, ami szintén hihetetlenül hangzik, hogy amikor leírtam az első sort vagy az első öt sort, álmom nem volt róla, hogy mi lesz a hatodik sor, annyira nem építettem föl magamban jelenetről jelenetre a színpadi művet.

Ugyanezt elmondhatom elbeszéléseimről és regényeimről is, amelyeket szerkezetileg soha nem rögzítettem előre. Ha leültem egy elbeszélést vagy regényt megírni, ugynúgy mint egy színdarab megírásakor, tudtam, hogy mit akarok elmondani; de, hogy hogyan építem föl a mesét, vagyis szerkezetileg hogy csinálok egészséges, épkezláb és helytálló művet, soha nem terveztem ki előre.

Rendszerint éjjel dolgoztam, de dolgoztam nappal is, és az írás hevületében a már leírt részletekből logikusan fejlődtek ki a továbbiak. Az alakokkal és az alakok jellemével, mondanivalójával voltam csupán tisztában; és miután ezeket az alakokat kitűnően, tetőtől talpig, kívülről és belülről ismertem, nem is volt rá szükségem, hogy a mesemenetet előre kitervezsem, mert az önmagától következett mindig az alakok természetéből és jelleméből.

Sz. T. – Melyik írását szereti legjobban?

B. L. – Egyiket sem szeretem jobban vagy kevésbé. Vannak írásaim, amelyeket nagy szükségben pénzért írtam, és mégis tisztességes alkotásnak számítanak, és vannak nem sikerült dolgaim, amelyeket nem lehet érzelmi szempontból megítélni; ezeket egyszerűen lenézem mint jelentéktelen és kényszerből megírt játékokat a szavakkal vagy esetleg kitalált történettel.

Ehhez a kérdéshez tartozik az, hogy szeretet helyett melyik művet tartom a legjobbnak? A közhit minden írásom fölé helyezi *A juss* című drámámat, amely nem tökéletes alkotás, mert a harmadik fölvonás úgyszólván csak a dolgok összegezése, nem úgy mint a *Hibások* című darabomban, ahol a dráma az utolsó percig fölfelé ível, és majdnem a függöny legördüléséig olyan izgalmas, mint amikor a drámai cselekmény megindul. Ez a legsikerültebb, szerkezetileg legjobban és legkifogástalanabban megoldott színpadi munkám.

Sz. T. – Honnan merítette *A juss* és a *Hibások* élményanyagát?

B. L. – Tárgyi vonatkozása *A juss*-nak nem volt, holott egész véletlenül, amikor én a *Hibások*-at megírtam, amely Hódmezővásárhelyen játszódik, a színlapon föltüntetett helymegjelöléssel is; itt két család között élethalálharc folyt az örökség körül. Ismétlem, én ezt nem tudtam, tárgyi vonatkozás semmi sem volt, azt akartam megírni, hogy hova vezet a kapzsiság és a túlméretezett földéhség.

Ellentétben a *Hibások*-kal, amelynek volt tárgyi vonatkozása, jelesül, épp Vásárhelyen egy harmincholdas paraszt: Nótás Szabó Pálnak hívták, aki dalokat szerzett, szövegét is ő csinálta, halhatatlan remekműveket alkotott. Természetesen bolondnak tekintették, vagyis „hibásnak”, mert hiszen szántott — mondjuk — javában, amikor csak egyszer megállította a lovakat, bement a tanyába, és így szólt a feleségéhez:

– Hallod-e, asszon’ mögént eszömbe jutott egy nóta.

Mindjárt a szövege is kész volt, amit ő szerzett hozzá, és el is énekelte a feleségének, aki persze, hogy kizavarta a pitvarból, hogy

– Hibás, kend, hogy ilyeneken jár az esze, ahelyett, hogy mélyebbre nyomná az ekét.

Az ő alakjában ezt a figurát akartam megörökíteni; a névtelen népdalszerzőt akartam megörökíteni. Azt a szinte írástudatlan, egyszerű embert, akiben ott szunnyad a költői és művészi zsenialitás, csak éppen a körülmények folytán nem kerül olyan helyzetbe, hogy ismertként és ünnepeelt emberként szerepeljen. Ezt a figurát rajzoltam meg, aki előtt a legfontosabb az, hogy *szép nótákat talál ki*; ahogy ők mondják, azután *hozzápásztja* — szintén ahogy ők mondják — a megfelelő szöveget, és másodosztályú kérdés az, hogy a földet is ellássa, és aki ha veszendő vagy félveszendő lelket ismer, azt mind befogadja magához a tanyájába, és együtt él azokkal. Egy félkegyelmű szerencsétlennel, egy Világbíró nevű régi emberrel, egy mindig tamburázó komával, így élnek négyesben, ötösben; öten, hatan, hárman, mikor hányan vannak éppen a tanyán, és élük a maguk mindennapi életétől elvonatkoztatott, csodálatos szép életét. Ezt írtam meg a *Hibások*-ban.

Sz. T. – Egyébként ő volt: Nótás Szabó Pál, a legkedvesebb vagy legsikerültebbnek vélt írói alakja?

B. L. – Ez mind mint színdarab, mint mű, mint alkotás, szerkezetileg ez a legtökéletesebb; azt mondhatnám, hogy tökéletes, mert semmi névennevezendő hibája nincsen. Tartozom vele, hogy megemlítem, hogy Zilahy Lajos Híd című rövid életű folyóiratában Féja Géza írt [róla] olyan elragadtatással, hogy szinte rösteltem magam a dicséretétől; avval a fölkiáltással, hogy na végre, akadt egy író, aki mást is lát a parasztban, mint amit eddig mind a kabarészerzők, mind a komoly írók láttak. Bibó az első és ezért egyedüli, aki meglátta a nép egyszerű fiában, mint mondtam, „a föld elsőszülött gyermekében” a lelket is.²¹

Sz. T. – A XX. században az izmusok az irodalomban is tobzódnak. Aki ma tollat fog és akárcsak egyetlen sort is leír, nem tudja elkerülni, hogy a kritikusi rögtön be ne sorolnák valamelyik divatos irodalmi stílusirányzatba. Törődött-e az izmusokkal? Hogyan vélekedik róluk?

B. L. – Nem törődtem az izmusokkal, nem is törődhettem, mert mint említettem, én ösztönből írtam, és egyetlen író sem volt rám olyan hatással, hogy magamévá tettem volna a tendenciáját. Már első írásaimban a saját egyéniséget sikerült kifejezmem, és a saját egyéniségem hangján, modorában és stílusában írtam meg minden művemet.

Ami pedig a kritikusokat illeti, akár illik, akár nem, meg kell mondani, hogy egy-két, de ha kettőt, helyesebben, ha hármát mondok, akkor már túlzok, [mert] még az elismert és agyondicsért kritikusok között sem akadt egy sem, aki hozzá tudott volna férközni egy komoly írás szelleméhez. Aki magyar kritikust ismertem, az mind elvetélt ember volt. Kezdte, mint költő, és megbukott. Próbálkozott, mint regényíró, és ugyancsak hasra esett. Kikopván minden önálló szépirodalmi működésből — akit, mondom, én ismertem —, a végén fölcsapott kritikusnak.

Könnyen elképzelhető, hogy akarva, nem akarva, még ha csupa jóindulattal voltak is eltelve, ne az irigység, a keserűség nyilatkozzon meg

²¹ Féja Géza: *Hibások*. Híd, 1942. máj. 12.

kritikájukban, hogy nekik nem sikerült alkotókká válniok. Azt hiszem, hogy Ambrus Zoltán után komolyan számba vehető magyar kritikus nem volt. Ismétlem, még az sem volt komolyan számba vehető, akit mint kritikust elismertek és nagyra tartottak. Nem akarok neveket említeni, mert a holtakról vagy jót, vagy semmit, s azóta körülbelül valamennyi meghalt; és figyelve a mai magyar irodalmat, és a kritikai megnyilatkozásokat is, azt kell mondanom, olyan kritikai tolvajnyelv alakult ki, hogy ember legyen a talpán, aki szót is ért abból, amit leírnak.

Visszatérve a kritikusokra, [amit mondtam] áll azokra a kritikusokra is, akik engem annak idején agyba-főbe dicsértek. Rendszerint olyan dolgokat dicsértek meg műveimben, amikről szó sem volt, s amiről egyáltalában szót sem akartam műveimben ejteni. Tehát megdicsérték egy regényemet vagy elbeszélésemet vagy darabomat olyasmi tulajdonságáért, amelyet az illető mű teljesen nélkülözött. És megint visszatérve most már a mai kritikusokra, ma a velőkig, a csontvelőkig ható elemzési kritika a divat; és egy verset vagy egy elbeszélést vagy egy regényt olyan apró részekre boncolnak, hogy górcső nélkül nem is lehet meglátni a megállapításaikat. Értelmetlen, zagyva, tudálékos és félszegen féltudományos ma a legtöbb kritika, amelynek talán nem is teljesen a kritikusok az okai, hanem a parancsszerű fölfogás.

Olvasmányélményei

Sz. T. – A hétköznapi embernek is megvannak az olvasmányélményei, hát még az íróknak! Vannak olyan könyvek, alkotások, amelyek életre szóló nyomot hagynak a fogékony lélekben. A világirodalom mely írójára és mely alkotására emlékszik a legszívesebben?

B. L. – Nem a világirodalmon kezdjük, hanem én ott kezdeném, hogy Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilág* [1894–1896] című öt kötetén kezdtem el az olvasást. Ezek a mesék mély nyomot hagytak bennem. Természetemnél [fogva] és túlzott idealizmusom következtében imádtam Jókait; nagyon nagyra becsültem, nagy művészeknek tartottam Szomor

Dezsőt; mély nyomot hagyott bennem Herczeg Ferencnek egyetlen egy műve: *Pogányok* című regénye, Szabó Dezső[nek] *Az elsodort falu*-ja, Krúdy valamennyi írása.

A költők közül mélyebbre visszanyúlva Csokonai, Berzsenyi, Ady, Tóth Árpád. A többi csupán olvastam, értékeltem vagy nem értékeltem, de sem prózai írásaikkal, sem költői alkotásaikkal nem kerültem közvetlen közelségbe. Adynak természetesen csupán a líráját akceptáltam. Megértettem és magamévá tettem keserű magyarságát, de politikai vonatkozású és tartalmú verseit máig is harmadosztályú dolognak tartom.

Külföldiek közül Flaubert, Gide és — csodálatosképpen nem rég halt meg mind a kettő — Huxley-t és az előtte meghalt világhírű regényírót, J. Joyce-ot. Ezeket szerettem. Ellentétben az általános megállapítással, Balzacot nem tartom óriásnak; óriásnak Tolsztojt tartom, rendkívülinek Dosztojevszkijt; a ma is élő Katajev *Sikkasztó*-ja kis remekmű. Ha Raymond nem írja meg a *Parasztok*-at, Solohov sohasem írhatta volna meg a *Csendes Don*-t.

Nem szeretem, de elismerem nagyságát Thomas Mannak; nekem túl okos, túl megfontolt; remekmű *A Thibault család*. Hadilábon állok Sartre-ral és tisztelt nejével, Simone de Beauvoir-ral, aki tehetséges és — furcsán hangzik e mellett a megállapítás mellett — tehetséges, de buta és szemérmetlen.

Szeretem Steinbecket, kiválóan megírt könyv Irwin Show-nak az *Oroszlánkölyök*-e. De ha kardot kell rántani a szépirodalom érdekében, akkor dárdát és revolvert rántok ki egyszerre, ha Brecht-ről vagy Kafkáról van szó. Ha nem is sikerült halálos sebet ejteniük a szépirodalmon, de súlyosan megfertőzték. Így kapásból nem is tudok többet mondani. A legújabb kori irodalomból, külföldiből is természetesen, csak azokat olvashattam, amelyeket magyarra fordítottak; de volt köztük néhány, amelyet igazán kár volt átböngészni. Nem lehetett megállapítani, hogy az író mit akart a művével mondani; nyilván semmit se, csak éppen elfecsegett két-

vagy háromszáz oldalon valami lényegtelen s az olvasók számára rejtélyes kérdéstről.

V. F. – Joyce *Ulysses*-ére gondol?

B. L. – Azok közé tartozom, akik a rend kedvéért és az igazságosság érdekében elolvastam Joyce *Ulysses*-ét is. Elolvastam elbeszéléseit is, amelyek teljesen jelentéktelenek szerintem; az *Ulysses* minden nevetséges külsősége ellenére komoly írás, mert Joyce jellemző ereje igen nagy. A figurái élnek, de a műben több a bravúr, mint a mélységes írói mondanivaló.

Ugyancsak eltér az általános véleménytől a véleményem Hemingway-vel kapcsolatosan is. Én semmiképpen nem tartom nagy írónak. Elolvastam minden magyarra fordított művét; jó mesélő, ügyesen sorakoztatja egymás után az eseményeket; kevés, nagyon kevés figurája kelti azt a benyomást, hogy él; a szándékos és tudatos modorossága azonban, amely nem művészi, hanem gyerekes bűvészkedés vagy egyenesen ellenszenves számomra. Író, de közelről sem akkora, mint amekkorának tartják, szerintem.

Sikerült alkotás *A párduc* is, Lampedusa regénye. Sajnos keveset tudunk az írójáról, hogy írt-e előtte más néven, vagy utána lelték-e a hagyatékában, arról nem tudunk.²² Nem szeretem, és nem tartom nagy írónak *A római lány* szerzőjét sem, Moraviát. Ezek az emberek csak azért nagy írók, mert olyan nyelven írnak, amely nyelvek a földtekén uralkodók. Angolul, franciául, németül [és olaszul]. Ezeken a nyelveken valaki egy sikerült művet ír, arról a világon mindenütt tudomást vesznek, és ha jó a regény vagy színpadi alkotás, ha soha előtte, soha utána többet nem ír, vagy jót nem ír, akkor is világhírű íróvá lép elő, pusztán azért, mert ezeken a nyelveken ír.

Sokat mondhatnék még, nem jut eszembe annak sem a neve, annak a francia hol kommunista, hol nem kommunista, inkább kritikusnak, mint írónak, akinek magyarra lefordították s *Klasszikusok társaságában* címmel

²² Tomasi di Lampedusa szicíliai író (1896–1957). Néhány tanulmány, három elbeszélés és az *Il Gattopardo* (1958), *A Párduc* (1961). Ford.: Füsi J. c. regény maradt utána. Regényéből említeni kell L. Visconti játékfilmjét 1962-ből.

megjelent a műve, hallatlanul szellemes alak, de inkább a fölületen marad, mint a dolgok mélyére hatol.²³ Többek között Flaubert-t, Balzacot, Gide-t; egy pár nagy francia író a sárgaföldig ledorongol. Írói ideálja Verne Gyula. Verne Gyulával kapcsolatban van valami igaza, mert csakugyan inkább nagy ember volt, mint nagy író, minden esetre, kiemelkedően érdekes egyéniség.

V. F. – A sokat futtatott nyugati szerzőknek, Arthur Millernek és Tennessee Williamsnek a darabjairól mi a véleménye?

B. L. – Miller jó író, de valahogy tőlünk idegen eszmekörben mozog. Olyan témákról ír, amelyek nemigen érdeklík, nem az átlagolvasót, hanem az irodalmárokat és az írókat sem.

Sz. T. – Befejezésül arra volnék kíváncsi, hogy a jól megfontolt önítélet és önismeret alapján, szerénység nélkül, de tárgyilagosan hogyan helyezné el magát a magyar és a világirodalomban?

B. L. – Erre a kérdésre sajnós visszatetsző választ adhatok. Hogy mekkora író vagyok, kicsi-e vagy egész középszerű-e, nem fontos, és nem érdekel. Abban viszont nem teszek engedményt, hogy a legkiválóbb kritikusok közé sorolom magamat, még a saját írói ténykedésem megítélésében is. Amit igazán tudtam: darabot írni és elbeszélést írni; az a kritikusai véleményem, hogy jobb darabot és jobb elbeszéléseket, mint amilyeneket én írtam, magyar író eddig nem írt. Nem, mert az elbeszéléseimben — hiszen volt már erről szó — én új műfajt teremtettem: megcsináltam a „prózaiballadát”. Színpadi műveimben pedig szintén az örök emberit igyekeztem megörökíteni. Néhány színpadi művem kiválóan sikerült, és valamennyinek témája olyan, hogy csak azok az emberek élvezhetik és élvezik, akik komolyan szeretik; de nemcsak szeretik, hanem értik is az irodalmat, és valóban hitelesen meg tudják ítélni egy műnek az értékét.

Hogy a világirodalomban hol helyezném el magamat, erre nem válaszolhatok. Erre csak azt mondhatom, hogy volt egy néhány örömteli

²³ Claude Roy (1915–) *A Le commerce des classiques* c. esszékötete franciául 1954-ben jelent meg. Magyarra Bajomi Lázár Endre fordította, és 1958-ban adták ki.

pillanatomban, amikor nagy külföldi íróknak olvasván műveit, olyan részleteket találtam bennük, amelyek majdnem szó szerint egyeztek azzal, amit én is megírtam, mielőtt még őket ismertem volna. Minden kritikával szemben és kapcsolatban, az volt írói életem legnagyobb elégtétele, hogy igen gyakran találkoztam olyan írói mondanivalókkal, mind a kifejezést, mind a tartalmat illetően, amelyeket teljesen egyforma tökéletességgel írtunk meg. Anélkül, mondom, hogy én az illetők műveit előzőleg ismertem volna, mert hiszen abban az esetben csak utánezésről lehetne szó.

Ilyen volt például az, csak hogy ez már inkább technikai dolog, mint eszmei, hogy Pirandello nevét, még a nevét sem ismerték Magyarországon, amikor én már alkalmaztam azt a színpadtechnikai fogást, hogy a függöny nem megy föl, a közönség úgy megy be a színházba, hogy a függöny fenn van, és a színpadi munkások ott dolgoznak még a színpadon, és így kezdődik a darab. Ezt a színpadi fogást alkalmazta pontosan egyik színdarabjában Pirandello is. Én jó tíz esztendővel korábban kitaláltam, mielőtt még Pirandellónak a nevét sem ismerték Magyarországon.

*

KAPCSOLATAI A KORTÁRS ÍRÓKKAL

B. L. – Juhász Gyulával még az első világháború előtt, szegedi újságíró koromban ismerkedtem meg. Egyidejűleg Tömörkény Pista bácsival. A Rotary című, akkor igen nevezetes kis, így kell mondanom, kocsmában étkeztünk, ott volt az esti találkozónk. Én akkor Simonka György újságíró kollégámmal együtt dolgoztam Szegeden, oda látogatott el Gyula majdnem minden este, s nekünk olvasta föl elsőnek az aznap írott, legújabb versét.

Ismeretségünk az érintkezésnek erre a formájára korlátozódott. Ezt szakította meg az én katonai bevonulásom 1913-ban. 1918 őszén leszerelve, megindítottam Szegeden a Tűz című kis hetilapomat, és akkor újtottuk föl a régi ismeretséget, jobban mondva már a barátságot Juhász Gyulával, aki cikkeket írt a kis lapocskába.

A Juhász Gyuláról a, Magvető kiadásában megjelent nagy életrajzi műben [1962]²⁴ részletesen elmondtam a velünk és kettőnk között akkor történeteket. A lap nem jövedelmezvén, pénzem mint kiadónak elfogyván, színi akadémiai alapképzést, iskolát akartunk nyitni. Senki sem jelentkezett, hiszen abban az időben mindenkit a viharos gyorsaságban fejlődő politikai élet érdekelt, de Gyulával való barátságunk, meleg baráti viszonyunk tartott 1919 decemberéig, amikor én, mint a Szeged és Vidéke című napilap főszerkesztője fölmentem Pestre, és az akkor Szakács Andor nemzetgyűlési képviselő tulajdonában levő Virradat szerkesztőjének szerződtem el.

Ettől kezdve [a] távolság miatt meglazult az érintkezésünk, mindössze néhány levélváltásra szorítkozott. Engem erősen lekötöttek az akkori nehéz idők követelményei, infláció, és a többi... Talán még egyszer találkoztam vele életemben; ő keresett föl budapesti lakásomon, s haláláig már többé nem láttuk egymást.

*

Ezt a visszaemlékezést itt megszakítom. Péter László lektori kérésének megfelelően, a költőre vonatkozó teljesség érdekében, a Paku Imre szerkesztette Juhász Gyula monográfiában közölt, és

²⁴ *Juhász Gyula. 1883–1937. Emlékezések, dokumentumok.* Budapest. 1962.

Szerk.: Paku Imre. Említeni kell még Kispéter András: *Juhász Gyula.* (1956). c. kötetét.

korábban adott Bibó Lajos interjú²⁵ szövegét idézem. Ezzel Bibó vonatkozó vallomásai is kiegészítik egymást.

„NYOLC ÉV JUHÁSZ GYULÁVAL

1911-ben kerültem Szegedre, mint fiatal újságíró, a Szegedi Híradóhoz. Abban az időben a következő írók éltek Szegeden: Tömörkény István, Móra Ferenc, Sz. Szigethy Vilmos, Cserzy Mihály, aki Homok néven szerepelt kisebb elbeszéléseivel. Juhász Gyula, aki az Ipar utcában lakott özvegy édesanyjával és tisztviselő öccsével, nem számított állandó szegedi lakosnak, mert bár — mint tanár — tartós betegszabadságon volt, ideje nagyobbik felét akkor még Makón töltötte.

Szegeden meglehetősen visszavonultan élt, úgyszólván társadalmon kívül, mert »civille« egyáltalán nem érintkezett. Egy időben írotársaival se igen. Tömörkényhez mindössze jóindulatú ismeretség fűzte, Mórát kerülte, Sz. Szigethy Vilmostal csupán szerbuszolt, Homokkal pedig csak köszöntötték egymást.

Szegeden — a vonzókörébe eső Délvidék állandó beáramlásának következtében — mozgalmas, zajló élet folyt. Állandó színház működött, hat napilap — Szegedi Napló, Szegedi Híradó, Délmagyarország, Szegedi Friss Újság, Szeged és Vidéke, Friss Hírek — jelenik meg, és a nyári hónapokban két-három kabaré meg egy éjjeli mulató segített lebonyolítani a hatalmas forgalmat. Aki ebben az időben látni akarta Juhász Gyulát, csupán ezeken a helyeken láthatta. De nem mint újságírót, orfeum-látogatót, vagy mint mulató vendéget, hanem mint árnyat, aki sietős léptekkel, szájában az elmaradhatatlan és éppen ismét kialudt cigarettacsutakkal, végigosan a hűvös falak mentén, megáll egy kávéház vagy más éjjeli helyiség ajtajában, szűkre szabott fekete szeme mindig nyugtalan pillantását körüljártatja a zsibongáson és fut tovább. Cél nélkül, társ nélkül, asztal nélkül egy hol

²⁵ Paku I. szerk.: Juhász Gyula (1883–1937). Budapest, Magvető Kiadó. 1962. 247-252.

közről, hol távolabbról hallatszó rejtelmes hang hívására, amelyet egyedül ő értett meg.

A véletlen hozott össze vele, néhány napra azután, hogy odahagyta Makót. Simonka György barátommal — aki Csomorkányi Pál néven verselt — elindultunk, hogy kegyeletes tisztelettel áldozunk a múltnak és helynek, ahol még nem is olyan régen Mikszáth Kálmán, Pósa Lajos, Dankó Pista és egy sereg, később országos hírnévre szert tett ember nyütte a vidéki magyar életet. Ez a hely az Irodalmi Temető előkelő firmát viselő iskola-utcai kiskocsmá volt. Belépésünkkel ketten ültünk mindössze a félig tető alatt szerénykedő kerthelyiségben. Ortutay István, a Napló éjjeli szerkesztője meg Juhász Gyula. Ortutay kérésére hozzájuk telepedtünk. Délután öt óra körül járhatott. Az asztalon félliter siller — jófajta szatymazi — meg kis üveg szóda vigyázta a közelgő alkony csendjét. Ortutay volt a borkedvelő, Juhász csupán szekundált az italozáshoz. Sötétkékes, szürke csíkokkal átszőtt ruha volt Juhászon, nyakán a félmagas, elől összeérő, keményített gallért kötött, fekete nyakkendő fogta össze, lábán fekete cipő, a szomszédos széken fekete kemény kalapja. Rövidre nyírt haja el is volt választva, meg nem is. Borotvált arca két oldalán — később eresztett szakállat — feltűnően mély redő jelezte: az elrajzolt, de nem nagy száj, a hiányos fogsor, a kissé tömpe orr, a mélytűzű két beágyazott szem, a meglehetősen szűk homlok — ez az arc már bevilágította a maga sajátos fényeit a hétköznapoknál sötétebb világba. Érdektelen diskurzus kezdődött. Gyula mindig úgy szívta a cigarettát, mintha egy rosszul égő szivarral vesződött volna. Birkózott most is a cigarettájával, felszájjal szívta, felszájjal beszélt és egész szájjal nevetett. Mit látott rajtunk — Simonkán meg rajtam — máig se tudom teljes bizonyossággal, de rendkívül szívélyesnek és közlékenynek mutatkozott. Találó, roppant szellemes megjegyzéseket tett a közállapotokra, de nyomban visszavonult és elhallgatott, ahogy írókra, költőkre fordult a szó. Ha közbeszólt, megjegyzése csupán az irodalomra mint fogalomra vonatkozott: az irodalom legújabb eseményeiről, az írókról, költőkről, személy szerint nem nyilatkozott és nem volt hajlandó véleményt nyilvánítani.

Másnap bekukkantott hozzánk a szerkesztőségbe és megígérte, hogy este felkeres bennünket Raffai Ferenc Rákóczi-téri vendéglőjében. Mi ebben a kis étteremben ebédeltünk és vacsoráztunk. A helyiség kifogástalan főzjei és kiváló borai révén közismert volt. Úgyszintén az italtól állandóan torz lelkesültségben hadonászó tulajdonosa, Raffai Ferenc és kedves, előzékeny felesége is, akit mindenki kegyelmes asszonynak szólított. Gyula este nyolc órakor jelent meg Meák Gyulának, az ismert zongoristának a társaságában. Meák »mellesleg« a Szent Rókus gyógyszertár tulajdonosa volt. Poharazás kezdődött. Mértékkel természetesen. Mi hárman ugyan nem nagyon kíméltük a bort, de Gyula ezúttal sem fogyasztott el többet öt-hat decinél. Azt is bőven hígítva szódavízzel, azazhogy »szoldányvasszerrel«. Meák óvatos, tartózkodó, bizonyos tekintetben zárkózott természet volt, aki ritkán oldódott fel, s akkor is csupán az ital hatása alatt. Ezen az estén nagysze-rűen érezhette magát, mert éjfél után meghívott bennünket a patikába, saját készítményű pálinka kóstolóra.

Másnapra néhány vérvizsgálati eredményt kellett a kórháznak szállítania. Amíg a fiolákat osztályozta és a centrifugális gépet beállította, mi hármasban az előttünk büszkén kérkedő pálinka-fajtákat izlelgettük, hogy melyiket tüntessük ki az elsőséggel. Hogy Gyulát feszélyezte-e Meák jelenléte, vagy sem, nem tudom, de arra világosan és határozottan emlékszem: sietett felhasználni az elfoglaltságát. Nyomban a zsebébe nyúlt, papírlapot vett elő, de anélkül, hogy rápillantott volna, emelt fővel, előreszegezett arccal mondani kezdte legutolsó versét. Szándékosan használtam a mondani szót, mert nem szavalta, és éppen nem énekelte. Abban a pillanatban, ahogy megszólalt, az egész eddigi kép megváltozott. A fő, minden egyes tartozékával együtt, mintha elvesztette volna anyagát, csaknem látomásszerűvé vált, torka összeszorult, és a hang, amely a száját elhagyta, egy hideg és mégis lázas dallam régióiból visszhangzott. Egyszólamú, egyenletes, érces és mégis homályos hang volt ez, amely hatalmas területet tisztított meg a levegőben, legközelebb állva a zenei ához és ettől a hangzattól pillanatra sem eltérve. Ez a recitálás nem ismerte a

pontot és a vesszőt, az emelkedést és a süllyedést, az ütemet és az ellenpontot, mert minden szavában és kifejezésében maga volt a végsőkig felfokozott hangsúly.

Amikor az utolsó verssor utolsó szava is elhangzott, és Gyula visszagyűrte zsebébe a papírost, amelyre egész idő alatt rá sem pillantott, csaknem megrendülten tekintettünk rá. A vers egy késői Anna-vers volt, s ha hiányzott belőle valami, azt pótolta a hang, amely kimondott és megmondott mindent, ami emberileg kimondhatatlan és szavakba önthetetlen volt.

Barátságunk ekkor kezdődött Gyulával. Az alatt az idő alatt, amikor Simonka meg én Szegeden tartózkodtunk, akkori, de mai megítélésem szerint senki sem állt közelebb hozzá kettőnkél. Nem tudok róla, hogy rajtunk kívül másoknak is megnyilatkozott volna. Ha új verset írt, még aznap este megjelent asztalunknál, és bennünket részesített abban a megtiszteltetésben, hogy elolvasta. Érintkezése, mint már említettem, a legszűkebb körre korlátozva, nem lehettek bizalmas közlései a társadalmi élet hétköznapjairól. Ünnepeiről sem. De nagy műveltsége, káprázatos tudása állandó remegésben tartotta érzékenységét és képzeletét, és szellemének örökké izgatott működése annál több gondolatot és érzést vert fel benne, amikor ember és világ kapcsolatáról volt szó. Ez a mozgalmas és kutatni vágyó legbensőbb érdeklődés sodorta a radikalizmus és a szocializmus felé, hogy minden érző részében ott fájjon az elnyomottak keserű sorsa, a számkivetettek szenvedése, az önkény, az igazságtalanság, a rabság jaja. Ahogy pillanatra megállott az éjszakák világosságában és a nappalok félhomályában, úgy állott meg a közhasználatban tévesen politikának nevezett társadalomtudomány küszöbén is, hogy jelezze jelenlétét és együttérzését azok iránt az eszmék iránt, amelyek a tömegek biztatóbb sorsának és jobb jövőjének a kialakítását és kiharcolását szolgálták és sürgették. E tárgyú verseivel is mindig hozzánk sietett, és amit egyébként soha máskor nem tett, véleményünket kérte. Esetleges megjegyzéseinkre nem egy alkalommal helyesbített is. Gyakran kifogásoltunk egy szót vagy kifejezést, amely prózai, esetleg tárgyilagos hangzása és tartalma folytán —

szerintünk — lerántotta a »költői zengzet«-et az egyébként tiszteletreméltó és bátor politikai állásfoglalás lírainak semmiképpen nem nevezhető szintjére. Mi fiatalok voltunk, bennünk csupán becsület és elvonatkoztatott rajongás feszült, Gyula idősebb és egyben látnok, akiben már ott lázongtak az emberiség eljövendő sorskérdései is.

Történt, hogy dús és megejtő nyár következett, az élet úgy találta, többel tartozik Gyulának, mint amennyiben eddig részesítette. Megnéztünk egy kabaré-előadást, meghallgattuk Zöldi Vilma színésznőt és Gyula ezen az estén egyik cigarettát a másik után szívta. A borból is kifogta a kezdődő mámor szárnypróbálgatásait. Másnap estére elkészült a Zöldi Vilmának szóló új szerelem első verse. Még néhány szerény tiszteletadás csupán a mindenható szerelem előtt, utalás mindössze egy hirtelen felvillanó tüneményre, majd nyíltabb kiállítás, végül szárnyaló vallomás. Mindannyi a tiszai táj ígéretébe és a szegényes önámítások irodalomtól átítatott korszakának csodálatos bűvöletébe öltöztetve. Évekig tartott ez a szerelem.

Gyakran kijárt Tápéra és elbeszélgetett az ottaniakkal. Felkérdezte őket mindennapos ügyeikről — bajaikról és beszélt nekik egy eljövendő, emberségesebb világról. Mély és tartós élményt jelentettek számára ezek a kirándulások. Olyan jól esett szót értenie a nincstelennel és megtagadottakkal: napszámosokkal, kubikosokkal, egyéb »kétkézi« munkásokkal és szegény parasztokkal, akiknek reménytelen sorsa helyet talált az ő gyógyíthatatlan, névtelen, örök szomorúságában és egyedülvaló, gazdátlan árvaságában.

Rendes, szabályos férfiarc volt. Nem szép, de közelről sem rút. Csupán száját hanyagolta el. Nem pótolgatta elöl hiányzó fogait és így a megmaradt kettő vagy három, árvaságra vetett magányosságában, kissé zavarta a szembenülő. Valaki megjegyzést tett az arc együttes, nem egészen megnyugtató hatására, amire Gyula annyira megrémült, hogy szakállat növesztett, hogy eltakarja vele arca állítólagos, kellemetlen szabálytalanságát.

Egyébként élte a maga életét. Bejárt a szerkesztőségekbe, és ami érdekesebb magyar és külföldi nyomdaterméket, napilapot, folyóiratot stb. maga elé halmozhatott, azt valamennyit az utolsó betűig átolvasta. A szerkesztők alig várták, hogy megjelenjék.

– Jó, hogy jössz Gyulám — fogadták. — Nincs holnapra vezércikkünk, légy szíves húzz ki bennünket a csávából.

Gyula szót sem szólt, leült valamelyik asztalhoz és félóra múlva már nyújtotta is át a másnapi vezércikket.

– Tessék! — és nevetett.

1913 októberében egyéves önkéntesként bevonultam katonának és ettől az időponttól kezdve 1914-ig, a világháború kitöréséig szórványossá váltak találkozásaink. Kevéssel utóbb Simonka György is elhagyta Szegedet. Bátran állíthatom, Gyula ezzel magára is maradt. Megkezdődtek élete válságos időszakai. Pestre menekült, de egy újabb öngyilkossági kísérletnél nem jutván tovább, visszatért Szegedre. A világháború alatt mindössze négyszer vagy ötször találkoztunk. Utoljára a Hágiban. A szorongásig telt étteremben ember ember hátán ült. Egy sarokba szorított kis asztalnál Gyula Meák társaságában nézte a duhaj fenekedést. Húzta a cigány vadul, bokáztak itt is, ott is, dalolás minden asztalnál; füst, lárma, tülekedés.

Gyula néma szájjal, süket arccal, de lángolóan szűkülő tekintettel meredt bele ebbe a végsőkig elburjánzott hangzavarba. — Borzalmasan szép — rebegette.

Két vagy három óráig voltunk együtt, de alig váltottunk néhány szót.

– Nézzünk le a Fehér Lóba — indítványozta Meák.

Felkerekedtünk és elballagtunk a gyanús éjjeli ivóba. A nyomorult helyiségben néhány pária virrasztotta az éjszakát és a kopár reményt, hogy esetleg bebotlik egy kiadósabb áldozat. Gyula ekkor már állandó felzaklatottságban élt. Nem lelte többé helyét a puskaportól és halálhörgésektől elhomályosított nap alatt. Ezúttal inni is sokat ivott. Az első pohár után felemelkedett helyéről, a következő pillanatban ajka megnyílt és a szorult torokhang már vitte is a vers szavait a lányok felé.

Az egyik, egy idősebb, rozzant testű utcai nő utálkozva húzta félre a száját.

– Ez a szakállas bolond, aki a szalonban verseket szokott felolvasni a lányoknak.

*

1918 őszén a frontok összeomlásával véget ért a háború. Leszereltem. A hat szörnyű év a hajdani fiatalemberből minden poklot megjárt férfit formázott. Rangomon alulinak tartottam — életkorom rangját értem a szó alatt —, hogy jelentkezsem valamelyik lapnál és kenyeret kérjek. Első utam Gyulához vezetett. Meghatottan fogadott. Bemutatott édesany-jának és bemutatta öccsét. Átesvén a találkozás első örömein és szokásos kérdésein, megpendítettem előtte lapalapítási tervemet.

– Hetilappal indulnánk — mondtam. — Aztán, ha vinnénk valamire, majd meglátnánk a továbbiakat.

Csillogott a szeme.

– Mindegy — lelkesedett. — Az a fontos, hogy a lap minél előbb meginduljon.

– Tíz nap, vagy még kevesebb, és már kint is lehetünk az utcán — nyugtattam meg.

Mire észrevettük magunkat, nyakig benne ültünk a lapalapításban. Ötlet ötlet után merült fel, rövid kétórás megbeszélés alatt annyi gondolatot pazaroltunk el, hogy utcát lehetett volna velük rekeszteni. Másnap már neki is feküdtünk a munkának. Belőlem lávaként — több salak, mint láng — ömlött hat esztendő felgyülemlett mondanivalója, ő egy nagyobb cikkben kísérelte meg felvázolni a csekélyke, készülő sajtóorgánium irányát, elveit és céljait. A lap a keresztségben a Tűz címet kapta.

Megjelent az első szám. Az utolsó szálig elfogyott, a második számnál észrevehetően csökkent az érdeklődés, a harmadik szám már... Felesleges folytatnom. Nem újságot szerkesztettünk, nem a közvéleményhez szóltunk, nem adtunk programot, ezek helyett sajátos, egyéni mondanivalóinkat akartuk közölni az univerzummal.

Gyulát aztán megbízták a színház vezetésével. A társulat tagjai vegyes érzelmekkel fogadták, amikor ismertette programját. A színház prózai előadásait illetően, az ő- és újklasszikusokat kívánta elsősorban műsorra tűzni. Úgyiszlólván napok alatt végzett Hejermans Remény című drámájának próbáival. A bemutatón rövid előadást tartott a közönségnek, utána felgördült a függöny. A közönség lélegzetvisszafojtva figyelte a holland író szocialista érzésektől végsőkig fűtött hatalmas drámáját és az előadás végén szünni nem akaró, dörgő tapssal jutalmazta a kettős munkát: a lelkes költő és humanista író történelmi figyelmeztetését és a színészek játékát. A Takácsok, Fenn az ernyő, nincsen kas, Liliomfi követték az első bemutatót. Madáchra már nem került sor.

A harcot nem adtuk fel. A Tűz meghirdette irodalmi délutánjait. Az első előadást a legközelebbi csütörtöki nap délutánjának öt órájára tűztük ki. A városháza közgyűlési termét zsúfolásig megtöltötte az érdeklődő közönség. Még a karzatokat is roskadásig szállta meg az ifjúság. Gyula itt már prózával szerepelt. A kötetlen nyelv módot nyújtott neki arra, hogy világosabban körvonalazza és meghatározza eszmei értelemben vett politikai elgondolásait. Nem a részletekről szólt, hanem az egészről: az elemi emberi jogokról, mint a haladás és fejlődés egyetlen szociális előfeltételeiről.

Beszéde után felolvasta alkalmi, gyújtó hatású versét. Az egybegyűltek, főként munkások helyükről felállva, zúgó éljenzéssel és szünni nem akaró tapssal ünnepelték.

A lap, a Tűz lassan kialudt az egyre növekvő zűrzavarban, de az irodalmi délutánokra továbbra is tódult a közönség. Sikerünket a helyi cívis arisztokrácia gyanakodva és rossz szemmel nézte, afféle »cucilista« lázadásnak, és egyenesen ellenségként írták be zsebkönyveikbe, amikor Czibula Antal ügyvéd, kamarai titkár, a későbbi direktórium elnöke felolvasta egyik időszerű értekezését.

Én közben elvállaltam a Szeged és Vidéke felelős szerkesztői tisztét. Gyula naponta benézett hozzám és csaknem minden számba írt egy elmés, szellemes, csattanós, csipős cikkecskét. De ez a dicsőség sem tartott sokáig.

Szeged francia megszállás alá került, de ezzel a történelem megállott a tiszaparti metropolisban. Mi felelős szerkesztők minden reggel ott álltunk, raportra idézve, a francia — tábornoki rangban levő — városparancsnok előtt, aki minden áldott nap a legközelebbi főbelövetés sötét fenyegetésével bocsátott el bennünket. Előfordult, hogy a négyoldalas Szeged és Vidéke csaknem nyomdafesték nélkül, hófehéren jelent meg: két-három utolsó soráig kicenzúrázott üres oldal meredt a gyanútlan olvasóra, amikor kézbevette és kibontotta az újságot.

*

Nem szóltam még Gyula húgáról, akit Gyula — az édesanyját kivéven — talán mindenkinél jobban szeretett. Margitot Kőnig Péter zeneszerző, a szegedi zeneiskola igazgatója vette el feleségül, és mind a fiatalasszony, mind a férj, egyforma gyengédséggel és féltő csodálattal viszonyozták a költő irántuk való mély rokonszenvét.

Egyszer nem riadtunk vissza Gyulával az üzlettől sem.

Keserves napokat éltünk, nem volt pénzünk. Hosszas töprengés után végre kisütöttük a mentő ötletet. Elhatároztuk, hogy színiiskolát nyitunk. Rohantam a városházára, egy óra múlva kezemben volt a kultúr tanácsnoki engedély, az egyik középiskola legtágasabb tantermét igénybevehetjük. Természetesen díjmentesen. Gyula oda volt az örömtől. A nagy pillanatot nyomban meg is ünnepelte: két trabukó szivart vásárolt. Hirdetést adtunk fel a lapokban, hogy itt meg itt, ekkor meg ekkor megnyílik a szegedi színművészeti akadémia, közelebbi felvilágosítás stb., stb.

Másnap reggel már nyolc órakor fent ültünk a katedrán. Helyesebben csak Gyula, mert én valami ok folytán megkéstem. Futottam, és amikor az iskolához értem, lihegve álltam meg a pedellus előtt.

– Kerestek? Sokan várakoznak már fent?

A pedellus unottan válaszolt; — Nem járt itt még egy árva lélek sem.

Kissé mintha lehültem volna. Futottam fel az első emeletre, az »akadémia« tantermébe.

Gyula ott ült fent a katedrán — siri csendben. Hang nélkül mellé telepedtem. Nem mertem szólni. Nem mert ő sem. Kint egy óra elverte a kilencet, még mindig semmi nesz.

– Érdekes — hebegtem.

Gyula elérkezettnek látta a pillanatot, hogy előkotorja zsebéből az előző nap vásárolt második számú trabukót is. Rágyújtott. Hangtalan kuncogással nevetett. Tetszett neki a dolog, meg volt elégedve a drámai kifejlődés menetével.

Elharangozták a déli tizenkét órát is: senki nem kopogtatott az ajtón.

Újabb hirdetést tettünk közzé, rikitóbbat és hangzatosabbat, de az eredmény ugyanaz maradt. Öt teljes napon át vártuk növendékeink jelentkezését, és ezalatt az öt nap alatt még csak tévedésből sem nyitotta ránk egyetlenegy leendő nagyság sem az ajtót.

Így végződött akadémiai tanárkodásunk, azaz hogy az a fényes kilátásokkal kecsegtető üzleti vállalkozás, amelynek során valamicske készpénzféléhez szerettünk volna jutni. A tetejébe még Gyula 36 fillért — a két trabukó árát — rá is fizette az üzletre.

1919 telén az én órám is ütött. Egy hajnalban érkezett az értesítés, hogy a franciák élelmiszervonatán Pestre utazhatom. Annyi időm volt csupán, hogy magamra kaptam a ruháimat és elbúcsúzzam a feleségetől. Gyulától nem tudtam elköszönni.

(1957)”

*

A megszakított Bibó interjú így folytatódik:

– Kosztolányi, Babits, csak átfutó tünemények voltak életemben. A Móricz Zsigmond szerkesztette Nyugatban jelentek meg akkor a dolgaink. A társaságnak, a Nyugat Móricz Zsigmond által toborzott írónak összejövele hetente a Pannónia kávéházban volt. Babitssal, Kosztolányival ott találkoztam, és ott váltottunk néhány, inkább csak udvarias szót egymással.

Közelebbi ismeretségbe nem kerültem velük, jóllehet néhány éven át hetente találkoztunk. Ők mindig olyan kérdésekről diskuráltak, amik engem nem érdekeltek, és volt a beszélgetésükben olyan hang, amely arra mutatott, hogy az irodalmi különállásuk közelebb van valamely elvont fogalomhoz, mint a mindennapi élethez. Én egészen más természetű dolgokat írtam, mint ők, és sem a tudásom, sem a műveltségem nem volt azonos irányú az övéikkel. Talán ez volt az oka, hogy nem alakult ki köztünk meghittebb viszony.

Ugyanezt mondhatom Tóth Árpáddal, Kassák Lajossal, Szabó Lőrincsel s néhány más kiváló egyéniséggel kapcsolatban is. Ma csak azt tudom fölhozni, hogy sajnos az írók különböző kasztokba tömörültek, az egyívásúak, vásárhelyiesen mondva az „egyhasiak”, csoportot alapítottak, ami azt jelentette, hogy csak saját magukat s a csoporthoz tartozókat tartották jelentős íróknak.

Több ilyen csoport volt. Én soha, egyikhez sem tartoztam, mindig megőriztem az önállóságomat, annak az egyszerű elvnek az alapján, hogy [nem törekedtem] sem politikai szerepléssel, sem társadalmi mozgolódással, sem valamelyik divatosabb s már esetleg érvényesült írói csoporthoz való csatlakozással [arra, hogy] előbbre jussak a mesterségemben. Ebben az volt, hogy minden külső támogatástól függetlenül, csak azzal léphessek egyet előre, amit tudok. Ennek persze semmi előnye nem volt, de annál több hátránya, mert teljesen elszigetelődtem.

Jó ismeretségben voltam több költővel, többek között Szép Ernővel, aki igen finom emberke volt, ezt a termetére értem, mert nem volt súlyemelő bajnok. Megfordult a horizontomon belül Kuczka Péter is, kivel volt egy kis bajom, mert állandóan politikai tartalmú versekkel ostromolt, amiket én nem közölhettem le mint lapszerkesztő. Miután rá volt szorulva, a versek honoráriumát kifizettem neki. Végül csak sikerült rászorítanom, hogy néhány olyan verset is adjon, amely egy lírai költő tárgykörébe vág.

Gellért Oszkárral a lehető legjobb viszonyban voltam. Halk szavú, igazi költőnek tartottam, modorában, viselkedésében, egész általános emberi

magatartásában a legjobb benyomást keltő jelenség volt; ellentétben Sértő Kálmánnal, akit a reklám s kezdő reklámsikere teljesen megzavart, és olyan dolgokat művelt, amelyek lassanként már túllépték a beszámíthatóság határát. Olyan erőszakos föllépéssel próbált érvényesülni, hogy én névtelenül egy lapjegyzetben megróttam, mire természetesen gorombán megtámadott valamelyik, még rendelkezésére álló lapban. A szerencsétlen, miután valószínűleg kezdettől fogva nem volt egészséges, rövid tündöklés után, minden tekintetben hulló csillagnak bizonyult. Emlékezetem szerint, két- vagy háromévi szereplés után tüdővészben meghalt.

Erdélyi Józsefet komoly tehetségnek tartottam, de fönntartásaim voltak vele szemben, mert egyszerűsége, véleményem szerint később modorossá vált, és a külső forma, az erőszakolt egyszerűség és népiesség lassanként alig takart valami költői mondanivalót.

Illyés Gyulát én sem mint író, sem mint költőt nem tartom akkorának, mint amekkorára az idők folyamán becsülték, értékelték. Ha a *Puszták népe* című igen jól sikerült könyvét, amely politikai tartalmánál fogva az akkori körülmények között elég nagy bombaként hatott, meg nem írja, a köztudatban is megmaradt volna közepes költőnek. Mint, ahogyan a legújabbán írott verseivel egyáltalán nem értek egyet, és sokat még nemcsak, hogy nem költeménynek, és nem versnek, de még említésre méltónak sem igen tartok.

Mint emberről viszont el kell mondanom, hogy annak idején, amikor én a feleségem betegsége következtében keresetképtelen voltam, mert nem mozdulhattam el a betegágya mellől, és nyugdíjam még akkor, mint mindenkié, félig-meddig redezetlen volt, a legmesszebb menő anyagi támogatásban részesített. Soha nem írtam neki úgy, természetesen nem kolduló levelet, de pár udvarias sort, hogy ha módja van, gondoljon rám, hogy a válasz elmaradt volna, természetesen pénzküldemény formájában.

Mécs László, a „zengzetek” költője, a szónokias, retorikus próza magyar mestere, tetszett, miután én a szabad zenének vagyok a szerelmese,

prózában is, nemcsak költészetben, és kiváló költőnek tartom a maga műfajában.

Pusztza Sándor! Mi lett belőle, hova tűnt, hova lett, máig se tudom, de indulása reményteljes volt, pár nagyon szép verset hozott hozzám, amelyet szerkesztő koromban le is közöltem.²⁶

Móricz Zsigmonddal az Athenaum Kiadó Vállalatnál ismerkedtem meg, ha jól emlékszem, *A juss* előadása [1925] után. Nagy lelkesedéssel beszélt a darabról, és kitüntető barátságot tanúsított irányomban, mégpedig abban a formában, amely az egyenjogúságot rejtette magában. Későbbi idők folyamán, a véletlenek határozták meg a találkozásainkat. Én nem sokkal később egy családi baleset következtében, igen nehéz és bonyolult anyagi és erkölcsi helyzetbe kerültem. Akkor vette ő át a Kelet Népe szerkesztését, s kért, hogy írjak a folyóiratocskába. Majd azzal a tervvel állt elő, hogy ő Rózsa Sándorról regényt akar írni, és ismervén az én néhány elbeszélésemet, betyártörténetemet, arra próbált rábeszélni, hogy rendelkezéseimre bocsátja [a] Rózsa Sándor életére vonatkozó tárgyi adatokat, de írjam én meg a regényt.

Én a kérését azzal háritottam el, egész őszintén beszéltem, hogy én Rózsa Sándort nem tartottam sohasem előkelő betyárnak, és én nem rokonszenvezek vele, így nem is hiszem, hogy sikerült regényt tudnék róla írni. Ne felejtjük el ugyanis, hogy a betyárvilágban is igen széles skálájú ranglista volt. Például alulról fölfelé volt a *haramia*, az *útonálló*, a *zsvány*, a *lókötő*, a *szegénylegény*, a *betyár*; és az arisztokrácia: a *futóbetyárok*. Szándékosan hagytam ki a *kapcabetyár* szót, mert én Rózsa Sándort kapcabetyárnak tartottam, a róla való ismereteim alapján.

Zsigával mindvégig a legjobb viszonyban voltam. Meghívott, hogy töltsen a nyári szabadságomat feleségemmel együtt náluk Leányfalun. Ez már akkor történt, amikor a második feleségétől is elvált, s egy vidéki kis

²⁶ Pusztza Sándor (Görgeteg, 1911–Leányfalu, 1983.) 1937 óta Leányfalun élt mint katolikus plébános. Igen sokat publikált.

fiatal hölgyet adoptált. Ezt én olyan zavaró körülménynek tartottam a nála töltendő időt illetően, hogy nem mentem ki hozzá Leányfalura.

Még akkor sem hidegült el köztünk a viszony, amikor Hevesi Sándor mint a *Légy jó mindhalálig* [1921] című regényéből készült színdarabjának a rendezője, rendezői buzgalmában megbotránkoztató túlzásokra ragadtatta magát. Túlhangsúlyozta [a] tanári kar gyűlölségét és gonoszságát, amely pusztán abból eredt, hogy fölháborította őket, hogy hogy merészel tehetségesnek lenni egy egyszerű kis falusi diákocskára.

Volt Szegeden egy nagyon kedves, és azt mondhatnám, híres kis vendéglőcske, ahol mi, én is újságíró koromban, mint előbb a Szegedi Napló, majd a Szegedi Híradó, munkatársa, étkeztem. Krafhejdnek [?...] hívták a tulajdonost, de senki se utána emlékezett meg a helyiségről, hanem a felesége révén kapta azt a címet, hogy a „Kegyelmes Asszony”.

Nos, mi az esténket, vacsora után, egy kis borozgatással, hol kisebb, hol nagyobb, ebben a vendéglőcskében töltöttük, és Tömörkény Pista bácsi, úgy havonta egyszer vagy kétszer itt látogatott meg bennünket. Magamat — bocsánat, hogy elsősorban és először emlitem —, aztán Simonka Györgyöt és Meák Gyula zongoraművészt.

Halk, csöndes, kevés beszédű ember volt Pista bácsi, nemigen fogyasztott többet két-három deci bornál, s amellet beszélgettünk el. Hazudnék, ha megnevezném, hogy miről, mert nem emlékszem, hogy miről, irodalomról-e, vagy általános dolgokról, de mindig nagyon kellemes együttlét volt a vele töltött idő.

Ismertem Cserzy Mihályt, a borbélyt, aki Homok néven írt Tömörkény-szerű elbeszéléseket. Jelentéktelen kis dolgok voltak ezek, de nem volt vitatható, hogy egy kis írói vér buzog Cserzy Mihályban.

A Tömörkénnyel való viszonyunk, meleg baráti viszonynak volt nevezhető. Nem úgy a Mórával való ismeretségem. Vele nem túlságosan rokonszenveztem, s minden bizonnyal ő sem énvelem. Műveltségét és írói készségét elismertem, de mint ember, valahogyan nem volt szimpatikus a számomra. Talán azért nem, mert később, a forradalmak idején, nem

túlságosan helyeseltem, milyen kifejezést is használjak, hát az „illeszkedését”. Ugyanakkor, a történelmi hűség kedvéért meg kell említenem, hogy amikor Budapestre kerültem a Nemzeti Újsághoz mint belső szerkesztő, és megemlítettem, hogy nem Móra István a különleges írói jelenség, a költő, hanem Ferenc, a testvére, aki végtelenül szellemes, figyelemreméltóan kitűnő magyarsággal művelte a prózáírást, csodálkozva tekintettek rám, és azt hitték, hogy a lokálpatriotizmus beszél belőlem, amikor a szegedi Móra Ferencről mint kiváló íróról emlékezek meg. Nem sok időbe telt, amikor igazoltak az események. Megjelent egy cikke a Világ című lapban, utána a második, harmadik, egyszerre közfigyelmet keltvén, és így indult el Móra Ferenc méltán elismert írói karrierje.

Gyula bácsival, vagyis Krúdy Gyulával rendhagyó módon ismerkedtem meg, és ilyen rendhagyó módon alakult később az egymással való néma érintkezésünk is. Az történt ugyanis, hogy 1922-ben, amikor megjelent az elbeszéléseket tartalmazó első kötetem²⁷, oly sok évi katonáskodás és a forradalmak után, végre lélegzethez jutván, hirtelen támadt önimádatomban azt hittem, hogy a kötetről az egész világ tudomást szerzett, és hallgatólagosan máris átnyújtotta az irodalmi közvélemény a legmagasabb kitüntetését.

Budán, a Hadnagy utcában, az Aral című kiskocsmába tértünk be, és ott ült Gyula bácsi az egyik asztalnál, már nem emlékszem, kivel. Másodmagával üldögélt, az egyik félreeső asztalnál. Én akkor is, mint mindig, s abban az időben két gyerek-, ifjúkori barátommal, Simonka György költővel és Magos György költőnek indult és később népjóléti minisztériumi főszámtanácsossá avansált barátommal voltam együtt. Szemtelennek nevezhető vakmerőségemben, nem gondolván meg, hogy mit teszek, odamentünk Gyula bácsi asztalához, engedélyt kértem tőle, hogy leülhetek-e hozzájuk?

Gyula bácsi nem szólt egy árva hangot sem, én is ekkor döbbsentem rá vakmerő lépésem és meggondolatlanságom ízléstelenségére. Gyula bácsi

²⁷ *A fáklya füstölve ég*, 1923.

barátságatlansága, persze amúgy se szólt, soha egy szót se a fehér asztalnál, később se válván enyhébbé, fölkerelkedtünk, tisztességesen elköszöntünk tőle, és átültünk egy másik asztalhoz.

Ettől kezdve Gyula bácsival mindig az írók és újságírók Otthon című klubjában találkoztam. Köszöntem neki, amit ő sohasem fogadott. Ez engem nem zavart, és nemcsak az idősebb embernek, hanem a kiváló és általam a rajongásig tisztelt és szeretett írónak is szólt a magatartásom, hogy nem vettem figyelembe az udvariatlanságát, és minden alkalommal, amikor elhaladtam mellette, mert rendszerint a hallban üldögélt egy fröccsös pohár mögött, minden alkalommal udvariasan köszöntöttem.

Egy alkalommal, hogy megszűnővén az Otthonban az infláció alatt dühöngő *bakarajáték*, *smen* asztallá alakult át a középső teremben a hevenyészett bakasztal, s amellet próbáltuk egymást néha kifosztani. Nos, én mindig egyetlen fillér nélkül keltem föl az asztaltól, nyilván kettős okból. Részint valóban abban az időben hallatlan balszerencsés voltam a kártyajátékban, másrészt pedig valószínű, hogy a hazardjáték lélektanát is ismerni kell, és én úgy látszik, nem nagyon tudtam mérlegelni a helyzetemet, magyarul szólva, tehát rosszul hazardíroztam.

Történt azonban, hogy egy foghíjas partinál, mert tizenkét ülőhely volt az asztal körül, Gyula bácsi bal felől közvetlen mellettem ült. Hozzám került a *koporsó*, és mit tesz Isten, e foghíjas társaságban majdnem csupa leégett ember ült az asztal körül; én ütöttem, ahogy kártyanyelven mondják az *ötöt*, s az akkori körülményekhez és a pillanatnyi helyzethez képest igen tekintélyes összeg volt már bent a bankomban; és megéreztem, hogy itt a pillanat, s addig kell osztanom a lapot, ameddig el nem veszítem a lehetőséget a további játékra, a laposztásra.

A baknál és ennél *néma játék* volt, nem mint a 21-esnél, hogy valaki megmondja, mit üt. Aki ütni akart, kitette maga elé az asztalra azt az összeget, amellyel részt akart venni a lapleosztásban. Ha valaki kopogott, azt jelentette, hogy *gyühet az egész banda*.

Gyula bácsi a 12-es helyen ült, én az elsön, tehát közvetlenül balról mellettem, mert jobbról ment körbe a számozás. A tétek a banknak kitehették tizedrészt, mire Gyula bácsi lekopogta. Én ránéztem a *krupiéra*, aki ebben a pillanatban odaszólt Gyula bácsinak: „Szerkesztő úr, kérem, tessék kitenni a tétet.”

Gyula bácsi szót sem szólt, megint koppintott, hogy jöhet, tartja a bankot. Miután a krupié háromszori fölszólítás[á]ra se tett ki egy fillért se, én azt mondtam a krupiénak: „Kérem, Krúdy szerkesztő úr kopogása nem áll. Vesztés esetén nem jár neki semmi, és nyereség esetén sem köteles semmit sem befizetni, hiszen amint látom, nincsen a szerkesztő úrnak még egy legkisebb *zsetont* kitevő összege sem.”

Erre Gyula bácsi fölállt, félrevonult a terem bal sarkába, ahol Károlyi István újságíró ült, igazi hűséges jó barátja és ivótársa. A következőket mondta neki rám mutatva:

– Ki az a fickó?

Erre Károlyi István meglepődve:

– Kicsoda? Hát Bibó Lajos.

– Hát vedd tudomásul, hogy ezt a fickót holnap a pisztolyom csöve elé állítom.

Ez természetesen nem történt meg. Károlyi Pista mondta el másnap, félig mosolyogva, félig sajnálkozva a dolgon, hát én sem vettem persze komolyan. Idők folyamán folytatódott, hogy Gyula bácsi ott ült a hallban, és én amikor elhaladtam előtte, illedelmesen köszöntem neki. Ez így volt mindaddig, amíg be nem került, emlékezetem szerint a zsidókórház klinikai osztályán külön szobába. Azt hiszem, akkor éppen én is ott feküdtem, vagy éppen már nem feküdtem, mert már kifelé állt a szekerem rúdja, amikor Gyula bácsi hangját hallottam, hangosan kiabált szegény:

– Nem akarok meghalni, ne hagyjatok meghalni.

Én szerettem volna bemenni hozzá, megszorítani a kezét, pár vigasztaló szót mondani, de tudtam, hogy inkább zavarom, mint megnyugtatom, így be se mentem. Gyula bácsi bizony harmadnapra

szívujában meg is halt. Emlékét máig is hűen és kegyelettel őrzöm a szívemben, ő az örök magyar Szindbád, egy elsüllyedt világ utolsó, csodálatos, képzeletbeli alakja.

Márai Sándorral igen későn ismerkedtem meg, együtt sosem voltunk, legföljebb egy röpke kézszorításra találkoztunk az utcán, de az írásait nagyon szerettem. A saját műfajában rendkívül kiválónak tartottam, s tudván, hogy milyen írói ösztönzéseken nevelkedett föl, volt egy dicsérő, de egyben rosszmájú megjegyzésem is rá: „Márai sok helyütt jobb, mint az eredeti.”

A *Gyertyák csonkig égnek* [1942] című regényét, amelyben mindent elmond, amit a szellemről, a férfi és nő viszonyáról, az egész emberi életről el lehet mondani, rendkívül kiváló alkotásnak tartom e pillanatig is, és sajnálom, hogy a történelmi események elsodorták Magyarországról, mert azóta, nyilván, még kiváló műveket alkotott volna idehaza.

Sz. T. – Zilahy Lajos következik.

B. L. – Zilahy Lajossal akkor találkoztam először, amikor *A juss* nagy sikere után megjelent a Nemzeti Újságnál, amely átmenetileg cikkírára szerződtette. Párbeszéd indult meg közöttünk, amelyben a *Süt a nap* [1924] könnyedségét érezvén maga is, a tomboló közönségsikernek ellenére, azt kérdezte tőlem, nem gondolom-e, hogy az alföldi parasztban él a vágy, hogy magasabbra törjön, vagyis, hogy előkelőbb társadalmi pozícióba kerüljön, mint amit a paraszti életforma nyújt számára. Nemmel feleltem, és megemlítettem neki, hogy az én szülővárosomban, Hódmezővásárhelyen a jobb gazdáknál az a szokás, hogy az egyik fiából, amelyiknek kedve van a tanulásra, ügyvéd vagy orvos lesz, a másik pedig átveszi az apai örökséget, és gazdálkodik tovább. A lányok parkettás szobában élnek, zongorázni tanulnak, és nemhogy vágy élne bennük a nadrágos életforma iránt, sőt a tisztviselőt, de még az egyéb intellektuális foglalkozásokat űző embereket is a vagyon szemlélete folytán lenézik.

Nem tudom, Zilahy meg volt-e elégedve a fölvilágosítással, vagy sem, ő tovább haladt a sikerei útján, miután Bajor Gizinek [1893–1951], az

akkor legnépszerűbb színésznőnek írt szerepet.²⁸ Mindig olyan darabot írt, amelyik pontosan illett a történelmi pillanathoz, vagyis, ahogy mondani szokták: „rajta tartotta a kezét az időszak ütőerén”. Nem egy úton haladtunk; én teljesen elszigetelt életet éltem, senkivel nem érintkeztem, sem írókkal, sem közéleti férfiakkal, én haladtam a magam útján.

Ő aztán, a sikerei folytán, mert a *Süt a nap* színdarabjának a sikerét követte a *Két fogoly* [1927] című regényének is a hallatlan népszerűsége, lassanként olyan társadalmi pozíciót ért el az irodalmi közvéleményben, hogy [az] 1930-as években, Az Est szerkesztője, Sarusinszky Imre, egy üres papírlapot tett elébe: állítson ki ő egy szerződést, hogy milyen föltételekkel hajlandó átvenni a Magyarország szerkesztői tisztét, és ők azt elfogadják. Így Zilahy — nem tudom, milyen föltételeket szabott —, átmenetileg el is vállalta a Magyarország szerkesztését. Nem sokáig, mert akkor ő már politikailag, azt hiszem, a Gömbös-iránnyal próbált alkura lépni, vagy azok övele, mert legjobb tudomásom szerint, nem ő járt Gömbös Gyulánál, hanem Gömbös Gyula tette a tiszteletét nála, mindvégig a legszívélyesebb viszonyban egymással. A népszerűséget illetőleg lassanként mély szakadék támadt köztünk, de legjobb tudomásom szerint kitüntető elismeréssel volt írói munkásságom iránt, sőt az általa alapított Híd című folyóiratban teret adott, és lehetőséget nyújtott arra, hogy Féja Géza, a *Hibások* című színdarabomról a legnagyobb elragadtatás hangján emlékezzék meg.

Emlékezetem szerint Karinthy Friggyessel az Otthon körében ismerkedtem meg, mégpedig azon az alapon, hogy mint író, jól lehet a Nemzeti Újság főmunkatársa voltam, regényeim folytatásokban, és novelláim a Pesti Naplóban jelentek meg. Az Est-lapok akkor Az Estet, a Magyarországot és a Pesti Naplót [jelentették]. Valamennyi Miklós Andor tulajdona volt, az Athenaeum Könyvkiadóval együtt. A vasárnapi

²⁸ Bajor Gizi Zilahi Lajos három művében állt kamera elé és vitte azokat vászonra: a *Rongyosok* (filmbemutatója: 1925), még némafilm volt. A *Két fogoly* (könyvkiadása: 1927, filmbemutatója: 1937), valamint *A szűz és a gödölye* (könyvkiadása: 1937, filmbemutatója: 1941).

mellékletben, a 33. oldalon, minden vasárnap fényképpel. A lapnak ugyanebben a mellékletében jelentek meg vasárnaponként Móricz Zsigmondnak, Szomory Dezsőnek, Karinthy Frigyesnek és az Est lapok köré tömörült írói gárda [többi tagjának] írásai is.

Baráti viszony nem kerül[t] ki közöttünk, hiszen ő egészen más égi tájon élt, mint én. Találkozásaink néhány udvarias szóra szorítkoztak; néha el is beszélgettünk egyet másról, de legtöbbször közömbös dolgokról, néhány percig. Viszont, miután állandóan járt az Otthon körbe, ahova én is minden délután ellátogattam, hosszú éveken át, csaknem mindennap találkoztunk, és váltottunk néhány szót.

Szomory Dezsővel nagyon érdekes esetem volt. Én őt mint művészt igen előkelő helyre tettem, nagyon tehetségesnek, kiválónak tartottam, és már nem is tudom, melyik könyvéről, s arra sem emlékszem, melyik lapban, hosszabb kritikát írtam. Ő erre levélben válaszolt, amelyben arra kért, hogy adjak alkalmat a vele való találkozásra, hogy ismerkedjünk meg egymással.

Ez meg is történt, és ahány darabja ismeretségünk alatt a Vígszínházban ment, mindig küldött a főpróbára páholyjegyet. Meg is néztem valamennyi színpadra került akkori darabját, amely[ek] persze korántsem tetszettek annyira, mint prózai írásai.

Egész fiatal ember voltam még, és nem is voltam pesti újságíró, amikor őneki *Az isteni kert* [1910] és *Ünnep a Dühöngőn* [1911] című elbeszéléseket tartalmazó kötetei megjelentek, és rám ugyanakkora hatást tettek, akár Ady akkor megjelent költeményei. Azt hiszem, 1915-ben vagy '17-ben jelent meg *Harry Russel-Dorsan harctéri levelei* című kötete, amely őszinte csodálko-zásomat vívta ki. Én akkor már megjártam az olasz és az orosz frontot, ő pedig sosem volt kint a harctéren, sem mint hadi tudósító, sem mint katona. [Mégis] olyan bámulatra méltó és szinte megmagyarázhatatlan tökéletességgel írt le egy ütközetet, az ütközet vagy roham alatt tanúsított emberi lelki magatartást, mely egyenesen megdöbbentő volt.²⁹

²⁹ A francia hadszíntérről. A megjelenés éve helyesen: 1918.

Megismerkedésünk után igen gyakran találkoztunk Miklós Andor előszobájában, a Láng titkár szobájában, amikor, ő mindig irodalomról beszélt, s elég furcsa és különös módon valami természetellenes féltékenységgel ütközött ki belőle Móricz Zsigmonddal szemben. Beszélgetéseink rendszerint arra szorítkoztak, hogy ő elmondta a mondókáját, én hallgattam, és el-elnézegettem sovány alakját, furcsa *redingotj*át, mert már öltözékében is elütött az akkori idők rendes férfiviseletétől.

Később, háború után tudtam meg, Kellér Bandi könyvéből, hogy amikor a zsidókat a kijelölt, *sárgacsillagos* házakba lakoltatták, ott halt meg nem értve, föl nem fogva azt a sötét lehetetlenséget, hogy ő, mint zsidó áldozatául esik egy rettenetes korszak kegyetlenségének.³⁰

Tamási Áronnal futó találkozásaim voltak csupán. Nem győzöm ismétetni, hogy ezeknek a pillanatnyi írói ismeretségeknek az a magyarázata, hogy én semmilyen irodalmi csoporthoz, szektához vagy irányzathoz nem tartoztam, a magam útját jártam. Azokat a helyeket, ahol ennek vagy annak a csoportosulásnak tagjai találkoztak, soha föl nem kerestem, így mindig a véletlen műve volt az, hogy egyik vagy másik író kollégámmal összeütköztem. Ilyen röpké találkozásaim voltak Tamási Áronnal is.

Valamivel szorosabb volt az érintkezésem Nagy Lajossal, akiről tudtam, hogy meglehetősen nehezen él, szűkös körülmények között, és ahányszor csak találkoztunk, elbeszélgettünk. Egy alkalommal örömmel vettem tudomásul, hogy sikerült annyi könyvet összehoznia, hogy kölcsönkönyvtárat nyitott, és abból éldegél. Mint szerkesztő néhány írását le is adtam, de ritkán keresett föl. Amikor jött, és hozott valamit, azonnal nyomdába küldtem.

Csathó Kálmánnal, ha jól emlékszem, a Nemzeti Színházban ismerkedtem meg, amikor Hevesi Sándor rá osztotta ki, *Üveghintó* [1937] című darabom rendezését. Nem esküszöm meg rá, hogy pontosan az *Üveghintó* volt, és nem egy másik darabom, de úgy emlékszem, az *Üveghintó*-t ő rendezte. Ettől kezdve, miután ő még akkor aktívan működött a Nemzeti

³⁰ Kellér Andor: *Író a toronyban*. 1958.

Színháznál, s én meg minden évben írtam egy darabot, elkerülhetetlenül gyakoribbá vált a találkozásunk, és olyan félbarátság fejlődött ki közöttünk, a legszívélyesebb viszony formájában.

Amikor ő nyugdíjba ment, a háború után, minden héten együtt vacsorázott Endrődy Bélával és Kellér Andorral. Egyszer-kétszer én is velük tartottam. Még egyszer találkoztam vele a New York kávéház ún. „mély vízében”, az alagsori étteremben; azután már, hogy az *Ilyennek láttam őket* [1957] című megemlékezése a Nemzeti Színház egykori tagjairól díszes kiadásban a Magvető gondozásában megjelent. Kálmán olyan udvarias úriember volt, hogy miután én elszóltam magam, hogy én biz’ sajnos nem olvastam, elnevette magát, és azt mondta: „Te vagy a tizenhetedik, akinek meg fogom venni a könyvet és elküldöm”. Én akkor csak egy napra vagy kettőre mentem föl Hódmezővásárhelyről Pestre, nem tudom már milyen dolgomat elintézni, egy hét múlva már itt volt az albumszerű kiadvány, Kálmán meleg dedikációjával. Utána többet nem találkoztunk.

Heltai Jenővel nem volt érintkezésem. Abban az időben énnékem a kiadóval afférom volt, amikor ő az afférom igazgatójaként szerepelt, persze ez csak papíroson történt. Ilyen címen akarta Miklós Andor, azt hiszem, havi kétezer pengő keresethez juttatni, miután úgy tudom, hogy Heltai első feleségét Miklós Andor elvette feleségül.³¹

Egy alkalommal, amikor a Magyar Színház igazgatója volt, fölhívott telefonon, hogy egy francia szerzőnek adják elő, adatja elő a darabját, és magyarul csak azt a címet tudja neki adni, hogy *Csodadoktor*, s miután nekem a Nemzeti Színház Kamaraszínházában, s a Nemzeti Színházban ment *A csodadoktor* [1931] című vígjátékom, van-e kifogásom ellene, hogy a darabnak ezt a címet adja? Készséggel adtam a beleegyezésemet, hogy nyugodtan adhatja ezt a címet, semmi ellenvetésem nincsen.

Mivel az első feleségem erősen lóversenyes volt, gyakran kikísértem az üetőre, amelyről, de a galoppról sem, Heltai Jenő soha nem maradt el. Így azután, mindaddig, míg el nem törte a lábát, és már nem tudott többé

³¹ Miklós Andorné Gombaszögi Frida első férje Rajnay Gábor színművész volt.

kimozdulni a szobájából, körülbelül minden héten, éveken keresztül láttam, és köszöntöttük egymást. De egyéb természetű érintkezésünk nem volt.

Szabó Dezső a Szirtes út 4/A alatt lakott, a Gellért-hegyen. Amikor nekem 1923-ban megjelent *A fáklya füstölve ég* című elbeszéléskötetem, fölmentem a Szirtes út 4. alá. Becsöngettem hozzá, kinézett a félrehúzott kis résen, de nem nyitotta ki az ajtót. Kívülről bemutatkoztam, és mondtam, mi járatban vagyok, mire beengedett, és átadtam neki a dedikált kötetet. Megkérdeztem tőle, nagyon megtisztelne a véleményével, mondja meg, mikor jöhet[ek], meglátogathatom-e ismét? Rövid terminust szabott, én föl is mentem, egyetlen mondatra szorítkozott, ezt mondta: „Sok benne a humánus.” Ez számomra akkor tőle a legnagyobb dicséretnek számított, megköszöntem a kedvességét, s elbúcsúztam tőle. Egyszer még láttam a Philadelphia kávéházban, és kétszer elhaladtunk egymás mellett az utcán, de több, és másfajta találkozásunk nem történt.

Tersánszky Józsi Jenőhöz olyan, hogy így mondjam, olyan írói barátság fűzött. Amikor egy kis színházi hetilap szerkesztését meggyőződésem ellenére, erkölcsi kényszerből elvállaltam, gyakran fölkeresett, elbeszélgettünk minden időszerű dolgról, találkoztunk a Szimpla című expresszóban is, utcán is, a Pesti Naplónál is igen gyakran összeütköztünk, és mindig nagyon kedvesen elbeszélgettünk. Nagyon szerettem, mert a cipője sarkától a feje búbjáig született komédiás volt, nemes értelemben értem ezt, tehát nem ripacs, hanem komédiás volt. Emlékezetem szerint járt is az országban furulyával és különböző olyan dolgokkal, amelyek jellegzetesen összeegyeztethetők voltak az ő nagyon színes s rendkívül érdekes egyéniségével.

A *Kakuk Marci* [1923–1942] című regényét a maga műfajában kiváló alkotásnak tekintettem. Sajnos, a magam részéről, ha igazam van, ha nincs, későbbi munkásságáról ugyanezt nem mondhatom el. Különösen visszatetszést keltett bennem háború után írt két kisregénye, amely, ha őszinte volt is, én bizonyos mértékű törleszkedést láttam mind a két írásban, és semmi, a legcsekélyebb irodalmi értéket sem tulajdonítottam egyik kisregényének sem.

Ő tulajdonképpen egy művű író volt, évtizedeken keresztül saját magát, Kakuk Marcit utánozta, szóval plagizált saját magától, és nemigen volt több írói mondanivalója, mint amennyi humor, életbölcesség a *Kakuk Marci* című regényében volt.

Németh Lászlót a háború után Hódmezővásárhelyen ismertem meg. Egy utcai találkozásunk adott erre alkalmat, majd egy napon Sipka Sándor tanár telefonált, hogy Németh László ekkor meg ekkor pár órát délután náluk tölt, nagyon szeretnék, ha én is elmennék. El is mentem, ott együtt voltam Németh Lászlóval. Elmondta, hogy mint fiatalemberre milyen hatást tett [rá] annak idején *A juss* című darabom, azután általánosságok következtek. Körülbelül egy órát töltöttünk együtt Sipka tanárék vendégeként, azután ő elkerült Hódmezővásárhelyről, ahol itt, a Bethlen Gábor Gimnáziumban tanított, és többet nem találkoztunk.³²

Mint írórt igen vegyes érzésekkel ítélem meg. Az ún. mai irodalomban, körülbelül a legnagyobb magyar koponyának tartom, de mint szépíróról más a véleményem. Tudósi és filozófia[i], szóval gondolkozói értéke a legmagasabb színvonalú, de színdarabjai és szépirodalmi művei engem nem hódítottak meg, és egész más a véleményem a kimondott szépirodalmi műveiről, mint ahogy általában a mai kritika ez irányú munkásságáról megemlékezik.

Nem emlékszem már rá pontosan, 1942-ben vagy '43-ban-e, a háborúnak hanyadik évében, Antal István mint propaganda miniszter, Kállay Miklós volt akkor, azt hiszem, a miniszterelnök, Lillafüreden írói találkozót rendeztek, amelynek szigorúan meghatározható célja a jelek szerint nem volt, de általában, azért hozta létre Antal István, hogy a magyar írók a maguk módján fékezzék a közvélemény háborúellenességét.³³

³² B. L. ugyanakkor rákényszerült, hogy N. L. támogatását élvezze. Közvetlen szégyellt tőle pénzt kérni, ezért az általa megírt levelet Vincze Ferenc mint saját kérés levelét másolta át és küldte el N. L.-hoz. (Lásd: a képmel-lékletet.) A pénzküldeménye nem is maradt el.

³³ 1942. nov. 21-23. között.

Ott napok voltak kijelölve, hogy egyik nap erről folyt a vita, a másik nap arról, a harmadik nap [megint más] dolgról. Az egyik napon, azt hiszem, az általános vita keretében, Veres Péter után felszólalt Darvas József is. Rövid, néhány perces beszédet mondott, de meglepett szónoki képessége, stílusának választékossága és gondolatainak minden közhelytől mentes mélysége.

Emlékezetem szerint váltottunk ebéd alatt néhány szót. Azután a háborúnak vége lett. Másfele sodort bennünket egymástól az élet, nem találkoztunk. Azt hiszem, építésügyi miniszter volt, amikor egy alkalommal fölkerestem, és tatarozási [kölcsönt] kértem; utasítsa az illetékes ügyosztályt, adjanak hódmezővásárhelyi viskóm kijavítására tatarozási kölcsönt.

Nagyon előzékenyen, rögtön telefonkagyló után nyúlt, fölhúzta³⁴, hívta az illetékes ügyosztályt, és megkérdezte, hogy Hódmezővásárhely azok között a városok között van-e, amely városok lakói tatarozási kölcsönt kérhetnek. Igen választ kapott, mire utasította az illetékes ügyosztályt, hogy én át fogok menni, s azonnal intézzék el nekem a kölcsönt. Így is történt, egy hét múlva megkaptam a tatarozási kölcsönt.

Azóta nem találkoztunk, kivéven a tavaly előtt[i] időben. 1969 decemberében vagy '70 januárjában megjelent *Hibások* című elbeszéléskötetemnek megjelenésekor találkoztunk, mégpedig abban a formában, hogy ő írt a kötethez előszót.

Sz. T. – A *Subások* című, [1968-ban megjelent] elbeszéléskötetben volt.

B. L. – E kötet címe egyébként az volt, hogy a *Subások*. A Magvető adta ki. Állítólag most készül kiadni újra, *Anyám!* című nagyobb szabású regényemet.³⁵

Sz. T. – Kodolányi János következik.

³⁴ Fölhúzta = ezt a telefont akkor még egy oldalt rajta lévő tekerőkarral valóban „föl kellett húzni”, „kurblizni” — ahogy mondták —, csak azután lehetett tárcsázni és a megfelelő számot hívni.

³⁵ 1929-ben, majd utoljára rövidítve: 1972-ben jelent meg.

B. L. – Kodolányi Jánossal gyakran találkoztam, mégpedig legtöbbször az Athenaeum Kiadó lépcsőházában. Ő jött lefelé, én meg mentem fölfelé, de személyesen nem ismertük egymást mindaddig, ameddig őt valaki plágiummal vádolta meg, hogy a *Földindulás* [1939] című darabját az én *A juss* című darabomból tákolta össze³⁶. Akkor ebben az ügyben egy bizottság ült össze, ott volt Kosztolányi is³⁷, Babits is, nem tudom még, kik voltak ottan, hogy eldöntük, plágium történt-e valóban, vagy sem.

Én természetesen, elolvastván a *Földindulás*-t, úgy nyilatkoztam, hogy semmi köze *A juss*-hoz³⁸, a plágiumvád alaptalan. Ellenben meg kell említenem az igazság kedvéért, hogy a *Földindulás* előadása alkalmából, a Népszava kritikusa szó szerint azt írta: „ugyan minek írta ezt a darabot meg Kodolányi János, amikor azt Bibó Lajos olyan tökéletesen és olyan írói őserővel megírta, mégpedig úgy, hogy a színmű olvasva talán még élvezetesebb és szebb, mint színpadi előadásban.”³⁹

Akkor találkoztam és beszélgettem hosszabban az említett lillafüredi összejövettel alkalmával [Kodolányi Jánossal]. Még futó találkozásaink

³⁶ A keresetet dr. Erdős László főorvos a törvényszékhez nyújtotta be. Ő vádolta Kodolányit, hogy a Nemzeti Színházhoz 1935-ben benyújtott, de elő nem adott *Megkondult a harang...* c. darabját használta föl. (H. G. megjegyzése.)

³⁷ Kosztolányi 1937-ben elhunyt.

³⁸ A fentiek fényében ez valóban így is van, valószínűleg! B. L. emlékezetében összekeveredett Kodolányi: *Végrendelet* c. 1939. évi darabjával. Annak alaptémája valóban hasonlít a *Jusshoz*. (Lásd még: *A magyar irodalom története* 6. kötetének 844. lapját. Budapest, 1966.) (H. G. megjegyzése.)

³⁹ A nevezetes plágiumperről a vonatkozó valamennyi irodalmat közölte *A népi írók bibliográfiája* (1972). A 353. lapon az idevonatkozó következő négy Népszava cikket találtam. 1939-ből: Pör K. J. „*Földindulás*” c. színdarabja körül. [Hír.] = Nszava. jún. 4. 105. sz. 8. 1940-ből: Elutasító ítélet a „*Földindulás*”-pörben. = Nszava. júl. 13. 156. sz. 4. 1941-ből: Plagizált-e K. J.? = Nszava. jún. 4. 124. sz. 4. K. J. „eljárása a jó erkölcsökbe ütközött” — állapította meg a súlyos kártérítésre kötelező táblai ítélet indoklása. = Nszava. jún. 26. 142. sz. 4. (H. G. azt írta, hogy olyan Népszava cikket viszont nem talált, amelyben a *Földindulás*sal kapcsolatban B. L.-t elismerő közlemény lenne.)

voltak, de közelebbi barátságba nem kerültünk egymással, most már százszor ismétlem, azért, mert én nem jártam sehova írói körökbe.

Sz. T. – Szabó Pálról tudna-e valamit mondani?

B. L. – Szabó Pált nem ismertem személyesen. Találkozásom 1957-ben volt vele, az írószövetség helyiségében, ott ismerkedtünk meg, és ott üdvözölt nagy örömmel. De nekem is dolgom volt, neki is dolga volt, váltottunk néhány udvarias szót, azután kezet szorítottunk, és elváltunk egymástól, és többet az életben nem is láttuk egymást.

Sz. T. – Veres Péterről tudna-e mondani valamit?

B. L. – Veres Péterről annyit tudok mondani csupán, hogy övele soha nem beszéltem, soha nem találkoztam, kivéven a lillafüredi írói tanácskozást, ahol is felszólalt, és hosszasan beszélt az éppen műsoron szereplő kérdésről.

Sz. T. – Bródy Sándor?

B. L. Bródy Sándorral körülbelül ugyanígy voltam. 1920-ban iratkoztam be, azt hiszem, az Otthon [írók] és hírlapírók körébe, helyesebben akkor vetek föl. Akkor az infláció következtében óriási bakara játék folyt. Néhányszor jött ki a bakszobából; öszes bajusza volt már, és „Szerbusztok, fiúkák!” — mondta, csak úgy bele, mindenkinek a levegőbe, így elhaladt néhányszor mellettem. Én őt mint író, helyesebben az írásait, nem szerettem. Hogy miért, egyszerűen csak a közmondáshoz folyamodhatok: „Hallgatni arany, beszélni ezüst.”

Sz. T. – Gellért Oszkár?

B. L. – Gellért Oszkár a Nyugat szerkesztője volt, Osvát után, azt hiszem, de még Osvát alatt is. Halk szavú, finom, kedves ember volt, igen tehetséges. Ő vele a Nyugat összejöveteleken találkoztam, és beszélgettünk el. Igen jó viszonyban voltunk, igazi költőnek tekintettem, nem szellemóriásnak, de igen tehetséges, vérbeli költőnek.

Sz. T. – Hunyadi Sándor?

B. L. – Sándorkáról? Hunyadi Sándorról megint csak a Láng titkár szobájához kell visszatérnem: ott találkoztam vele először, ő is Miklós Andorhoz akart bemenni, én is, ott ismerkedtünk meg. Kedves, aranyos

ember volt, állandóan ott volt a szivar a szájában; az egész élete neki is a lóverseny volt, ahányszor kikísértem a feleségem az ügetőre, Sándorka mindig ott volt. Ha összetalálkoztunk, elbeszélgettünk.

Mint író, helyesebben az írásait nem vettem túlságosan komolyan sohasem, kedves, egyszerű, zsúrírások voltak az ő szerzeményei, minden különösebb írói érzés nélkül.

Természetesen kegyelettel és nagy szeretettel gondolok mindig rá. Egy ifjúkori meggondolatlanságának következményeképpen mellbe lőtte magát, akkor a golyó átfúrta vagy megsértette a tüdejét, és szegénykét később húsz év múlva el is vitte.⁴⁰

Sz. T. – Szomaházy István következik.

B. L. – Szomaházy Istvánt személyesen nem ismertem. Minden délután ott volt az Otthonban, hol ezzel, hol azzal kaszinózott. Nagy, félsárga bajusza, rózsapiros arca volt, nem adódott alkalom, hogy személyesen is megismerjük egymást, mint ahogy rengeteg olyan ember járt az Otthonba, akivel az ember ott minden délután találkozott, de soha nem került arra sor, hogy bemutatkozzanak egymásnak. Ezek közé tartozott Szomaházy István is, aki természetesen jóval idősebb volt nálam, de már népszerűsége abban az időben kicsit hanyatlóban volt. Hát ő a minimummal elérte életében a maximumot. Nem nevezhető komoly írónak.

Sz. T. – Surányi Miklós?

B. L. – Surányi Miklóshoz szoros barátság fűzött. Abban az időben, amikor én a Nemzeti Újság főmunkatársa lettem, ő is cikkírója volt a Nemzeti Újságnak, ott ismerkedtünk meg. Akkor nem sokszor találkoztunk, ellenben az Új Időkön, helyesebben a Singer és Wolfner cégen keresztül volt gyakori találkozásunk. 1931-ben, amikor én megváltam a Nemzeti Újságtól, s jött a gazdasági csőd és Bethlen István lemondása, valamennyi író nehéz helyzetbe került, mert a lapok alig közöltek irodalmat. Ő lap kötelékében nem lévén, helyesebben egy ideig az először föltámasztott Budapesti Hírlap főszerkesztője volt, de ez a pünkösdi királyság nem sokáig tartott, a lap

⁴⁰ Összekeverte az apjával, Bródy Sándorral.

lehúzta a redőnyt. Én két évig állástalan voltam, s a lehető legnehezebb anyagi körülmények közé kerültem, egyéb személyes okok miatt is, ami persze nem tartozik a közlendők közé, körülbelül két esztendőn keresztül minden áldott nap együtt voltunk. A Centrál kávéházban üldögéltünk délután, azon törve a fejünket, hogy lehetne néhány pengőhöz hozzájutni, de koldusszegények voltunk mind a ketten.

Az is előfordult, hogy vagy ő, vagy én, de inkább én, fölhajtottam valami pénzecskét, és este elmentünk a Deák kávéházba, amely a Baross utca és a József körút sarkán volt. Hát [ez] egy éjjeli randevú kávéház volt, cigány muzsikált, ő rendelt egy pohár tejet magának, én meg egy kis pohár konyakot. Rendszerint amellet elüldögéltünk, de föltűnt neki is, nekem is, hogy valami megkülönböztetett tisztelettel, reverenciával bánnak velünk a pincérek. Amikor beléptünk, úgy fogadtak bennünket, mintha egy maharadzsa lépett volna be, mégpedig nem is olyan kisebb rádzsa, hanem, mondjuk, maga a kapurthali maharadzsa.

Nem tudtuk mire vélni ezt a megtiszteltetést, amikor is egy nap az Otthon körben jön hozzám egy dúsgazdag, de kitagadott, volt fakereskedő, és nagy nevetve mondja, hogy miért ez a nagy ünnepélyesség a Deák kávéház személyzete részéről, amikor mi benyitjuk az ajtót. Azért, mert valaki azt mondta, hogy Surányi Miklós B. Gyula gróf, akkor Londonban élő igen neves magyar festőművész, aki egyébként nem csak művészetéről, hanem bizonyos mértékű beteges hajlamairól is nevezetes embernek számított. Úgy képzeltek el bennünket, hogy én vagyok a babája B. Gyula grófnak. Ezért volt a nagy hódolat. Ami nem a beteges hajlamnak, hanem a grófi címnek szólt, s hogy engem kinek-minek néztek, azt nem tudom.

Miklós korábban is beteg volt a tüdejével. 1933 őszén vagy '34 tavaszán kórházba került, és nemsokára, viszonylag fiatalon, ötvenvalahány éves korában meg is halt.⁴¹

Kiváló és ma már sajnos elfelejtett és nem méltányolt regényíró és nagy műveltségű, kitűnő ember volt. Máramarosszigeten volt ő levéltáros,

⁴¹ 1936. jún. 23-án.

onnan került föl Budapestre. Itt valamelyik bankban, valamelyik bankigazgató titkársa volt, és első regénye után mindjárt az elismert írók közé sorakozott föl. *A trianoni páva* [1917] című regénye olyan, mint a Herczeg Ferenc *Pogányok* [1902] című regénye; mint műalkotás nem is kolosszális munka, de mind a kettőben van egy hang, amely évekig elkíséri az embert, s ahányszor visszagondol az ember a műre, mindig megcsendül benne az a különös, fájdalmas, sóhajtásszerűen sejtelmes messzi hang, amely a két írás sorai között ott bujkál.

Sz. T. – Komáromi János.

B. L. – Komáromi János közeli barátom volt, annyival inkább, mert ő akkor a Petőfi Házban lakott mint a Petőfi Társaság titkára, én meg a Székely Bertalan utca 5. alatt. Ő meg a hátam mögött, a Petőfi Házban, a Bajza utcában⁴², száz lépés választott [el] bennünket. Állandó családi érintkezésben voltunk egymással: hol ők voltak aranyos, kedves feleségével együtt nálunk, hol mi önáluk. Két gyermekük volt: Ágneske s a kis János.

Ő szegény, nagy írónak indult, a *Hé, kozákok!* [1925] című [kötetének] elbeszélései [az *Esze Tamás,*] *a mezítlábások [ezredese]* [1923], a kurucvilágról szóló írásai egy szabályos eposznak nevezhető kis regénye, a legszebb magyar írói alkotások közé tartozik. Azután a népszerűség elkapta, egyre többet és hígabbat termelt, úgy, hogy utolsó művei már úgyszólván tisztán a sekélyebb és sekélyesebb ízlésű közönségnek szóltak.

Influenzából eredő agyvelőgyulladást kapott. Roppant erős szervezet lévén, kiheverte, nem maradt utána más baja, mint hogy dadogóvá vált, és — akármilyen hihetetlenül hangzik — 300-ra szökkent fel a vérnyomása. Úgy, hogy egy éven belül szép csendesen meg is halt.⁴³ Nagyon szeretetre méltó, rendkívül becsületos, tiszta életű, aranyos ember volt.

Mint író úgy mutatkozott be, hogy egy kicsit megdöngeti a magyar égboltot. Vagy nem futotta a vénájából többre, vagy pedig a népszerűség

⁴² Bajza u. 39.

⁴³ 1937. okt. 7-én.

hajszolása juttatta oda, hogy utóbbi művei már alig említésre méltó alkotások.

Sz. T. – Sz. Szigethy Vilmos.

B. L. – Szigethy Vilmos, Bob⁴⁴ szegedi úriember volt, ejnye bizony, hirtelen nem is jut eszembe, hogy [talán] főszámvevőként⁴⁵ működött a városnál, valamilyen magasabb pozíciót töltött be. Művei nem jelentek meg⁴⁶, tárcanovellákat írt, de igen érdekeseket és tartalmasakat. De ilyen átfutó, fölc sillanó írói jelenség volt, elég fiatalon halt meg.⁴⁷ Igen szívélyes viszony-ban voltunk, ő is Tömörkény Pista bácsival meglátogatott bennünket néhányszor a Kegyelmes Asszony című étkező helyiségben.

Lengyel Menyhérttel nem volt semmi összeköttetésem. Amikor Móricz Zsigmond átvette a Nyugat szerkesztését, első ízben hetente a Royal szálloda egyik különtermében találkoztunk, ott ismerkedtünk össze. Nem tartottam soha, még ma sem írónak, egyébként — zárójelben mondva — épp mostanában hallottam, hogy kilencvenegy vagy hány éves, és még makkegészségnek örvend. Ott él valahol Hollywood környékén, vagy magában Hollywoodban. Egyébként korábban is volt [vele] találkozásom, úgy értem a találkozást, hogy annak idején, amikor a „sárga veszedelem” rettegése száguldott keresztül Európán, a *Tájfún* című, kínai tárgyú darabjával, hallatlan nagy közönségsikert ért el.⁴⁸

Nos, jóval később, ‘31-ben, *A kínai leány* címmel megint reccsentett egy kínai tárgyú darabot, amelyet Hevesi óriási díszletköltséggel színre is hozott.⁴⁹

⁴⁴ Újságírói álneve Bob.

⁴⁵ Városi főlevéltárnok (levéltár-igazgató) volt 1903-tól 1950-ig.

⁴⁶ Tucatnyi könyve jelent meg 1897 és 1942 közt; versek, elbeszélések, történeti anekdoták; még történeti szakmunka is. Vö. *Új magyar irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. Szerk.: Péter László.

⁴⁷ 1877–1956. 79 évesen!

⁴⁸ 1907-ben a Vígszínház mutatta be, megjelent 1909-ben.

⁴⁹ A kínai lányt 1931. febr. 6-án mutatta be a Nemzeti Színház. Lengyel Menyhért Budapesten 1974. okt. 23-án halt meg. Túlélte tehát Bibó Lajost, aki 1972. okt. 27-én, 82 éves korában, Hódmezővásárhelyen halt meg. (Hamvai a Dilinka temetőben, a református egyháztól kapott díszsírban nyugszanak.)

BIBÓ LAJOS ANEKDOTÁKAT MESÉL ÉLETÉBŐL

E. P. – 1969. április 4-én, este Bibó Lajos lakásán vendégül látta szűk baráti körét. Vacsora közben mesélt:

Neveltetése

– Anyámnak a húga, egy öreg aggszűz nevelt engem. Nem ismerte az életet, nem ismerte az embereket, nem ismerte a világot, a négy fal közül soha életében ki nem mozdult tőlünk. Ő nevelt engem, és olyan marhaságokra nevelt, hogy már tizenöt éves voltam és el akarta velem hitetni, hogy a nyolcvan éven fölüli férfiak tyúktojást tojnak.

Azután, kérlek szépen, levágta magát a földre, hogy ő most meghal, és már nagy gyerek voltam, hosszú nadrágos, és ráborultam, elhittem, hogy meghal, és teljesen, valami elképesztő marha módon úgy bánt velem végig, mint egy csecsemővel. Ennek a levét ittam én aztán sokkal súlyosabban sokáig, sokáig.

Azután amikor kikerültem az életbe, jött a másik véglet. Csináltam a legnagyobb marhaságokat.

Ba. Lá. – Ez szerintem az idealista nevelésnek a negatív úzusa. Ez a férfitípus nem volt egyedülálló abban az időben, én emlékszem.

B. L. – Nem örök gyerekek akart ő engem megtartani, hanem hülyének. Ő azt nem tudta megítélni.

H. G. – Azt mondják a kaján materialisták, hogy ez a bizonyos *plátói szerelem*; ami itt az előbb szóban, sőt veszélyben forgott, olyan puskához hasonlít, amelyről azt hiszi a tulajdonosa, hogy nincs megtöltve. A réműlet valahol ott kezdődött benned is, vagy sokk, amikor kiderült, hogy az a puska mégiscsak megvan töltve.

B. L. – No, kérlek szépen, nyolcadikos voltam, a szakítás ott kezdődött, hogy leérettségiztem. Ő [az első szerelme] akkor már 16 éves elmúlt, én meg 18, hát végit kellett szakítani, és nyilván a szülei parancsolták meg a dolgot. Nyolcadikos voltam, amikor egy nőegyleti mulatságon, mivel

nagyon szép kölkök voltam, minden nőegyleti mulatságon én táncoltam valami fogódzót, valami marhaságot, parókával meg mi... Egy ilyen multság alkalmával, vagy Szilveszter lehetett, kialudtak a lámpák, és életemben először, elkapott egy irtózatos elszántság és vakmerőség, és sötétben félig-meddig megcsókoltam az arcát.

Még a következő percben fölgyújtják a lámpát, lángvörös volt. Én még [nem láttam] olyan fölháborodást, [mint] ami azon a lányon volt, a szégyentől, hogy én szégyelltem magam, hogy tudom is én, min kaptak volna rajta; valami elképesztő lehetetlenség volt az akkor, abban az időben, és pláne egy olyan állatnál, mint amilyen én voltam.

Én azt nem tudtam elképzelni, hogy egy nőt meg lehet ízélni, kivéven, ha lemegyek a bordélyházba, és befizetem az izét; hát attól meg irtóztam, tehát nem mentem.

Kaland Becsodával

1915-ben volt, vagy '16-ban, de voltam huszonhat éves, és holtrészezen lekerültem; itt a Dáni utcában volt a bordélyház. Emlékezetem szerint, egy Becsoda nevű, ilyen széles, öreg kurva felkapott, kivitt; az udvaron csináltuk-e, vagy a szobában, én már [nem emlékszem]... szóval ott megtörtént.

Huszonhat éves koromban egyszer ízéltem. Másodszor Gyulafehérváron. Majd megőrültem szinte, és Vidám Sándor vásárhelyi örök jogással, ősjogással ültem, egy nagyon csinos kasszírónő volt ott...

– Te marha állat [— mondta Vidám Sándor —], hát szólj, eredj oda a kasszírónőhöz, és beszélj vele egy kicsit, és minden el van intézve.

– Hát — mondom —, hogy merjek én odamenni, és azt mondani neki, hogy én ízélni akarok.

Sándor fölment hozzá, [és] azt mondta: „Minden rendben van.” Erre már jön a záróra, kinn vártam a nőt az utcán, levitt valahova, a nyavalyába, nem tudom, hol lakott a cigánysoron, oda elmentünk, és hát le kellett vetközni, de én szégyelltem levetközni. Elfújtam a petróleumlámpát. Azt

mondja: „Miért fűvöm el a lámpát?” Mondom: „Le akarok vetközni.” Ez meg azt hiszi, bolond vagyok, hogy elfűvöm a lámpát. Csak levetkőztem. Halálra szántan levetkőztem, és elintéződött a dolog, de se testemnek, se lelkemnek nem kellett. Valahogy nem stimmelt a dolog. Akkor mondta Vidám Sándor, hogy három korona jár a nőnek. Ez szép, magas tarifa volt akkor.

Miután nem esett jól, sajnáltam a három koronát, vártam egy kicsikét, és majdnem sírva még egyszer nekifohászkoztam, de az se volt jobb, mert a nő viselkedett úgy, mert azt hitte, hogy egy félőrülttel vagy egy hülyével áll szemben. Az sem volt külön. Úristen, hogy adhatok én ennek három koronát? Ez engem meg fog verni. Hát 13 koronát vettem ki a zsebemből, becsület, szent Istenemre, és az éjjeli szekrényének az abrosza, a terítője alá csúsztattam, mert szégyelltem neki odaadni, és eltávoztam.

Jönnek másnap, nem tudom ki jött, tán Stang Jóska, szegény: „Na szép firma vagy, te is!” „Hogyhogy?” „Elviszed a kasszírót, agyba-főbe izéled, és nem adsz neki egy vasat sem.” Telekiabálta a nő az egész várost, hogy megviccelték.

Mondom, dehogyis nem! Mondom, hova tettem. Hát aztán szerencsére a nő megtalálta ott a 13 koronát. És még keveselltem a 13 koronát! De azért volt 13, hogy azt mondjam neki, ha keveselli, hogy az a kabalaszámom. Ez voltam én.

A [szegedi] fa- és fémipari iskolában voltam bent a kolera után, '14-ben. Ez egy kicsikét izléstelen, de jellemző rám nézve. Az önkéntesek külön szobában voltak. Ott arról tartott előadást az egyik önkéntes, hogy ő milyen remekül tud nyalni. Én úgy föl voltam háborodva, hogy a női nem nevében ezt a gyalázatot kikértem, és megpofoztam. Világháborút járt, öreg katona. Mondom, engem mutogatni lehetett volna, mint hülyét az állatkertben.

Ötvenéves koromban oszt' nekiálltam, megpróbáltam a mulasztottakat helyrehozni.

K. P. – Elég későn.

B. L. – Ötvenéves koromban szedtem össze annyi bátorságot, hogy a nőket ebből a szempontból is igénybe lehet venni. Hát mit csináljak?

K. P. – Emlékszel, ki volt az első nő, aki igazából fölkelte az érdeklődésedet? Akivel szemben úgy érezted, hogy...

B. L. – Mint nő?

K. P. – Mint nő.

V. F. – Nem mint ideál.

B. L. – Személytelen volt. Nem fűződik személyhez, csak az, hogy már akkor olyan izélhetnék voltam, hogy dögöltem bele. Mindegy, hogy milyen nő, hogy ki volt, mi volt, elég volt, hogy szoknya volt rajta.

Pubi

V. F. – Mikor volt az a „harisnyacsattogtatás”?

B. L. – Az új Amerika!⁵⁰ Kántusos diák voltam, aznap 10 *zahin*⁵¹ parasztot temettünk. Mint diákkántus 2 korona, [azaz] 1 forint járt egynek-egynek. Óriási pénz volt 4 aranykorona. Mikor jöttünk haza, Simonka [György] is bent volt a kántusban, nem tudom, hol volt, ahogy jöttünk a Dilinka temetőből, biztosan a főutcán, egy *sild* volt kint: hullámok és egy hajó, úgy mint Pesten, a Süllyedő Hajón, a [Magyar] Rádió előtt.

Bementünk, ezek már öreg rókák voltak, Simonka is, meg Magos [György] is. Egy olyan fűszerüzlet, mint ennek [a szobának] a fele. Fűszerüzlet, a másik fele pedig kármentővel italmérés. Szatócsbolt. Oda ültünk le, erre mosolyogva bejön egy akkora kurva, mint ez az ajtó.

Ezek mindjárt bort rendeltek. Hozta a bort. Egyszer csak Simonka Gyurka eltűnik. Aztán előkerül. Aztán eltűnik Magos Gyurka, aztán ő is előkerül. Eltelik vagy öt perc, és akkor hátul állt hozzám a nő, [s] azt mondta: „Most te következel, Pubi!” Már fogott is, oszt vitt kifelé. Ahogy mentünk lefelé az udvaron, bementünk egy helyiségbe; földes szoba, egyik

⁵⁰ A bolt-találkahely neve.

⁵¹ Zahin = gazdag; a későbbi kulák.

sarokban ásó, kapa, szűrtarisznya meg efféle. Ott egy olyan szalma *strózsák*⁵², és a szalmazsák fejénél egy akkora mosdótál, mint ez a szoba.

Erre minden további nélkül hanyatt dobja magát, föllebbenti a szoknyáját, és azt mondja: „Mi lesz?” Hát álltam ott megdermedve. Harisnya volt rajta, és elkezdte mind a két harisnyakötőjét csattogatni: „No, mi lesz?”

Féltem, hogy megöl; a látszat kedvéért kigomboltam a nadrágot, ráborultam, [de] nem csináltam az ég adta világon semmit. Azt mondja egy idő múlva: „Na, kész vagy?” Mondom: „Kész.” Azt hittem, [a] szívem szakad meg, és ott halok meg: odaadtam a 4 koronát. De ahogy az csattogtatta: „Mi lesz, Pubi?” Olyan gyerekarcom volt, tudod...

Ba. Lá. – A leánygyereketek szorgalmasan látogattad?

B. L. – Brassóban úgy éltünk, hogy ott is korai záróra volt, és a bordélyházak nyitva voltak reggel 5-ig. Mikor bezárták a bordélyházat, a nők átöltöztek, és mentünk. A Hosszú utcában volt a lakásunk, nagyon jó, már nem az elátkozott kastélyban laktunk, mert mindenünnen kirúgtak bennünket ezek miatt a dolgok miatt, s az elátkozott kastélyba nem mert senki beköltözni. Ott ivott mindenki döglésig, aztán mikor már úgy 8, 9 óra volt reggel, a kurvák visszamentek haza aludni, és ezek meg mindig kártyáztak. Fölratra; notesz volt mindegyiknek, mert egy vasa se volt egyiknek se, noteszra kártyáztak mindig: fölírták.

Én mióta élek, [egy esetet] kivéve, amit mondtam, hogy talán akkor vesztettem el a szüzességemet, ha igaz, én életemben kurvához nem nyúltam. Igaz, hogy tisztességes nőhöz se.

Látogatóban Tornyai Jánosnál

B. L. – No, mondjak neked pár szót akkor Tornyairól?

V. F. – Igen, igen, a „nemzet özvegyével” kapcsolatosan, különösen.

B. L. – János abban az időben vándor életet élt, és hogy elég gyakran fölkeresett bennünket, meg akarván mi is látogatni őt, el is indultunk hozzá. A Sváb-hegyen lakott, második vagy harmadik állomása volt a

⁵² Stroh (német) = szalma.

fogaskerekűnek Aba-lak, ott szálltunk ki. Mindjárt a megálló mellett, egy hegybe vájt, barlangszerű, szobának beillő üregben lakott János.

Beszéltünk erről is, beszéltünk arról is, az idő eltelt, és egyszer csak halljuk ám, hogy a fasori templomban deit harangoznak. János meg is jegyezte: „Ejha, hát már dél van?” Erre hátrament, s előhozott egy rozsdás, piszkos bográcsot, és fölakasztotta egy szolgálószobás vaskampóra.

Odanéztünk, hát a bogrács félig meg volt rakva, fölismerhetetlenségig elkínzott, agyonfőtt növényeszerű tömeggel. Megfeszített képzelő erővel meg lehetett állapítani, hogy ami a bográcsban volt, valamikor sárgarépa, gyökér, zeller és káposztahulladék lehetett. De ránézni annyi volt, mint hidegrázást kapni, olyan szörnyű látványt nyújtott ez a ragacsosnak tetsző, össze is ragadott álfőzelék tömeg.

János alágyújtott, és azt mondta: „Hát most döntsétek el, maradtok-e ebédre, vagy nem? Mert, ha maradtok, akkor öntök még hozzá két liter vizet.” A feleségem meg sem mert mukkanni; én hamarabb magamhoz tértem az ijedtségből, és azt mondtam Jánosnak: „Köszönjük szépen, de sietnünk kell haza ebédre, 1 órára vendéget várunk. Egyébként nagyon szívesen maradnánk, mert olyan jó illata van ennek, amit a bográcsban látunk, és olyan gusztusosan néz ki, direkt étvágygerjesztő. Nagyon sajnáljuk, de mennünk kell.” És rémülten, amilyen gyorsan csak lehet, elmenekültünk. Hogy oszt öntött-e hozzá vizet János, vagy nem, máig sem tudom. Hát így ebédeltünk mink egyszer Jánosnál. Ez így történt, szó szerint! Én még olyan borzasztó szart, ami abban a bográcsban volt, életemben nem láttam.

A „nemzet özvegye”

Sz. T. – Elzártuk a magnót; tessék már elmondani azt a történetet, szintén Tornyairól, amely az utolsó néhány hónapjához fűződik, amikor a „nemzet özvegye” elbánt Tornyáival.⁵³

B. L. – Hát semmi. Nem volt ott semmi különös. Ütötte-verte Jánost. Egyszer mentem hozzá, és az udvar — Szerdahelyi utca vagy mi az, párhuzamos a körút[al] —, no mindegy, ott lakott János, úgy mint ez a szoba van, nem az utcai fronton, hanem az udvarnak ezen a részén, az első emeleten. Ott volt János kint, fogta a rácsot, a nő meg mellette, az úgynevezett felesége. „Hát gyűjjön be, édes Jánoskám, hát gyűjjön be drága Jánoskám” — közben teljes erővel rugdalta cipővel Jánosnak a mezítelen lábát, és Jánoska segítségért ordított. Ez megszokott dolog [volt], ezért senki sem, a fejét sem dugta ki.

K. P. – Ki volt ez a nő?

B. L. – Baján ismerkedett meg vele, egy utolsó ribanc, kurva kasszírő. Békebeli kasszírő. Erről írta az az[...] egyébként nagyon tisztességes, derék ember, Dömötör [János], hogy bálványozta az utolsó éveiben. Hát így... János már akkor tehetetlen volt, mert annyira tehetetlen, hogy egy hónapban, nem hazudok, ha azt mondom, háromszor úgy jött be mindig hozzánk, magyarán, hogy teljesen összeszarta magát. Akkor ott megfürdött, elébb kimosta a fehérneműit, és felakasztotta száradni. De mindég én adtam neki inget meg gatyát, és kimosta a nadrágját is, megszáritottuk valahogy, azt húzta föl. Eljött máskor, akkor hozta haza az én fehérneműmet, és hagyta a magáét[...]

V. F. – Mi baja volt Tornyainak? Milyen betegsége volt?

B. L. – Őt már megütötte a guta 29-30 éves korában egyszer. Borzasztó magas vérnyomása volt Jánosnak egész életében.

⁵³ Tornyai özvegye e fölvetel idején még élt, és Bibó Lajos nem kívánt jogi vitába keveredni vele, ha a férjével való bánásmód esetleg napvilágra kerül.

Ezért kellett a fölvetelt eleinte titkolózva készíteni. A baráti társaság épp Tornyai emlékének érdekében úgy döntött, hogy a feleségéről kialakult megnyerő kép helyett az igazság egykor mégis kiderüljön.

V. F. – No, meg később, hogy fizikailag így tönkre ment, ennyire. Kezelték, vagy ...

B. L. – Szélütése volt, kisebb agyvérzés volt, és még később is, nem is egy. Ötször volt agyvérzése, kisebb...

V. F. – Egyébként szellemileg ebben az időben változatlanul élénk volt?

B. L. – Élénk, élénk, teljesen.

K. P. – Festett is még abban az időben?

B. L. – Igen. És azonkívül János nagyon szellemes és bölcs ember volt. A fene egye meg, öneki két ilyen vastag notesz[ban] jegyzetei voltak, ahová a gondolatait följegyezte. Mert János filozófus is volt; úgy értem, hogy filozofálási hajlama erősen ki volt fejlődve és nagyon szép gondolatai voltak. Ezt itt hagyta nálam János, én elkértem tőle. Akkor ez a[...] Faragó Sándor, aki nem tudom, hogy él-e még — most halásznapi Isten lett ebből —, feljött Pestre, és én próbáltam neki állást szerezni, '31-ben, mikor volt a gazdasági csőd Magyarországon, a Bethlen lemondása stb. Azt mondta, hogy holnap adjam neki oda. Mondom, még hozzá se nyúltam! Ő holnap reggel visszahozza. Hát máig is hozza! Aztán én őtőle kértem; találkoztunk még az életben, emigrált Pestről, és ismét visszakerült, de valami kifogást mondott, hogy kinek adta, ki vitte el, vagy Jánosnak adta vissza, vagy az özvegynek, vagy mit tudom én, úgy hogy azt nagyon sajnálom, hogy nincs a birtokomban.

K. P. – Él még?⁵⁴

B. L. – Valószínűleg él[...]

Sz. T. – Amikor itthon volt Vásárhelyen, dedikáltattuk vele Tornyairól írt [1934] kis megemlékezését.

B. L. – Szépen hegedült, művészi színvonalon.

⁵⁴ Faragó Sándor (1892—1980) rövid ideig B. L. „személyi titkára” volt Pesten. (*Jeles vásárhelyiek*. Összeállította: Kőszegfalvi Ferenc. Hódmezővásárhely, 1993. 43.)

V. F. – Elég ügyesen írta meg azt a kis könyvecskét Tornyairól annak idején.

B. L. – Újságíró. Kitűnő újságíró volt ő, tudott írni.

V. F. – Hatásosan, szépen össze volt szedve.

*

Dömötör János kiegészítése a Tornyai anekdotákhoz

„Ami Lajos bá’ személyes élményeit illeti, azzal kapcsolatban természetesen nincs mit mondanom. Ugyan így az etikai jelzők használata is szintén szuverén joga. Viszont néhány ténybeli tévedést meg kell említenem. Ilyen például, hogy Tornyai nem a Szerdahelyi, hanem a Horvánszky utcában lakott, és nem az első, hanem a harmadik emeleten.

Az »úgy nevezett« feleség törvényes feleség volt. Ezzel kapcsolatban tényként csak annyival tudom kiegészíteni az elmondottakat, hogy Szabó Proits Rozáliát Medgyessy Ferenc küldte Tornyaihoz 1927-ben modellként. Öt évig éltek együtt élettársi közösségben, mígnem 1932-ben összeházasodtak. Tény, hogy a házasság a ‘30-as évek közepére megromlott. Ezért is költözött Vásárhelyre Tornyai, és ajándékozta 1936-ban két szerződésben is a városnak a tulajdonában lévő alkotásokat. A periratokból kiderül, hogy mikor Tornyai a városi kórházba bekerült, azt mondta az orvosoknak, hogy »Ne engedjék be hozzá a Rózsit«. A feleség azonban mégis csak a közelébe került, mert a városnak történt ajándékozás után mintegy három hónappal, 1936. szeptember 14-én a Szegedről kihívott Széchenyi közjegyző előtt új végrendeletet és ajándékozási szerződést tett, amelyben általános örökös-ként feleségét jelölte meg. Ez után szeptember 20-án Tornyai meghalt. Hosszadalmas és a Kuriáig elhúzódó per következett. Ennek eredményeként a Tornyai művek a városéi maradtak, annak ellenében, hogy a város havi 125 pengő életjáradékot fizetett az özvegynek.

Meg kell jegyezni, hogy az özvegy a hosszadalmas pereskedéstől függetlenül sem feledkezett meg a városról, mert végrendeletében akként intézkedett, hogy férje festményei a Tornyai János Múzeum és a Magyar

Nemzeti Galériáé legyenek. Szabó Proits Rozália annyira nem pályázott a »nemzet özvegye« pozícióra, hogy a forintosított csekély életjáradék mellé a budapesti közvágóhídon béltisztító munkával kereste nyugdíjazásáig kenyerét.

Nem teljesen világos a szövegből, hogy Lajos bá' szerint én bálványoztam-e az özvegyet, vagy azt állítottam volna, hogy Tornyai bálványozta feleségét az utolsó években. Lehet, hogy az előbbi állításra az készítette Lajos bácsit, hogy 1962-ben végigjártam az özvegygel a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett életmű kiállítást, és erről riportban be is számoltam.

A Medgyessy—Tornyai reláció fényében a Szabó Proits Rozáliával történt bajai megismerkedés is irreális. Tornyai és akkori élettársa már együtt mentek Bajára. Szász Géza Petőszőlő-beli birtokán festett Tornyai művek női figuráinak kivétel nélkül Szabó Proits Rozália volt a modellje.

Ennyi lenne tehát a kiegészítem.

Hódmezővásárhely, 1998. február 1.

Dömötör János”

*

Rostás Márton és Nagy Vince

B. L. – Ő [Faragó Sándor] volt aztán [tanúja] annak a remek jelenetnek. Rostás Márton leltárbiztos lányát vette el. [Egyszer] kint voltak a tanyán az apósáéknál, és rájött a szapora Faragóra. Még csak éppen derengett, hát mit látott: az apósa meg az anyósa négykézláb, aratás után szemenként szedték föl a búzát a földről. Egyébként az apósa kezén 16 meg 20 fillérek fordultak meg; abból elsikkasztott egy csomót és ezért bajba került.

Az unokaöccse, Rostás Ferkó volt az én barátom, gimnáziumban egymás mellett ültünk. Az első srapnel mindjárt szétvágta a fejét szegény Ferkónak. Följött hozzám [Rostás Márton], ilyen és ilyen bajban van. Előzőleg két héttel mondott le vagy csapták el a Bethlen-kormánytól a

belügyminisztert, Nagy Vincét. Nekem leköteleztem volt, egyszer az Otthonban, („kismennyben”), minden pénzét elveszítve, kivágott két káró tízest, és kinevezte az egyik[et], hogy kilenc, és bedobta a csomagba. Csalni akart. Hát persze, hogy fölemeltem; mondom... „Édes pajtás, ez nem jól van.” Úgy mondják [ezt a] kártyában, hogy *picsa*. Ez *picsa*!

Nagy bocsánatot kért; elszánt pofa volt Nagy Vince úr, hát fölhívtam telefonon, hogy van itt Vásárhelyről egy nagyon derék, tisztességes ember, holott nagyon utáltam Rostás Mártont, mert mi ahányszor találkoztunk az utcán, mindig megállt, és azt mondta, hogy „Az ilyen hitvány emberek életben maradnak, mint én vagyok, és az ő unokaöccse meg meghalt”. Így bókolt nekem!

Hát részint bosszúból, hogy jó kezekbe kerül Nagy Vincénél... El ment Nagy Vincéhez. Nagy Vince el is intézte, úgy hogy fölmentették, nem csukták be. A disznót!

V. F. – Nem sikerült a bosszú.

*

Bibó Lajost a második világháború után többször érte az az igaztalan vád, hogy antiszemita. Azokban az időkben nagyon nehéz volt az ilyen vád ellen küzdeni. Bibó többször tiltakozott ellene, mind hiába. (Egyébként már az eddigi megnyilatkozásaiból is kiviláglik, hogy nem volt zsidóellenes.)

Gyakran elmesélte azt a történetet, hogy amikor már nagyon nélkülözött és bement a keresztény főszerkesztőhöz előleget kérni, rögtön azt kérdezte tőle: „Bibó, megkapta maga tisztességesen a havi fizetését?” „Igen, főszerkesztő úr” — válaszolta neki Bibó. „Akkor mit akar?” — Kihúzta a fiókját, majd megmutatta benne az üres kasszát, és elküldte.

Amikor hasonló esetben a zsidó főszerkesztőhöz ment előlegért, az is kihúzta a fiókját, és megmutatta neki az üres kasszát,

de nem dobta ki, hanem azt mondta neki: „Bár egy huncut garasom sincs, mint látja, Bibó, de most várok egy kisebb összeget. Jöjjön vissza délután.”

Osztálytársa és mindvégig igaz barátja volt Heller István, a kitűnő gyermekorvos.⁵⁵ Jellemző volt kapcsolatukra, hogy Bibó Lajost nehéz helyzetében nem egyszer pénzzel is segítette.

Életének nagy szerelme is zsidó lány volt: Heller húga. Társaságban gyakran mondta: ő olyan „antiszemita”, hogy a világon a legjobbban egy zsidó embert szeret. Erről szól a következő története.

*

Álom és valóság

E. P. – 1969. március 21-én este Bibó Lajos lakásán elmondja egyik álmát:

– Bennem olyan mély nyomot hagyott az egész álom, [hogy] pontosan 180 fokról fordított meg. Amikor elváltunk egymástól, diákkori szerelmem, Heller Edit, olyan mélyen nyomot hagyott bennem, hogy évtizedekig minden héten legalább egyszer vele álmodtam. Ez az álom egyszer megszakadt, majd kiderül, hogy miért?

A héten megint Hellerékkal álmodtam, annyi, annyi idő után. A színhely, nem tudom, hogy egyszerű hely volt-e csak, vagy helyiség, de úgy tetszett, hogy nagyon széles hídyszerű dolgon állunk, és homályos arcú barátomat [láttam], ki rám adta a kabátomat, [és mondta], hogy csöndesen beszéljek neki, mert itt vannak.

Odanézek, hát ott állt Heller Edit egy nővel, és néztek lefele, s alant, lent, olyan, mintha a strandon a napozóról néznének lefelé. Itt előkerült egy más [kép], ott foszladozott a világ.

⁵⁵ Dr. Heller István. (Életrajz, benne hivatkozás Bibó Lajossal való barátságára.

Közreadta: Szentí Tibor. In: Egészségügyi Krónika. A hódmezővásárhelyi Kórház periodikája. II. évf. 1-2 sz. 5-7. 1997. márc. 15–júl. 1.)

Nos, én tudtam, nem lepődtem meg, hogy Heller Edit [van itt], mert én valami úton, módon üzenem neki, hogy szeretnék vele beszélni. Tehát nem lepődtem meg, hogy eljött, és ránéztem. Nem mini, de rövidebb szoknyában [volt], de már nem volt az a tizenhat éves lány, mint álmaimban; ő [addig] mindig tizenhat éves maradt, úgy, ahogy elváltunk egymástól, és én álmaimban folyton magyaráztam neki, hogy maga megmaradt tizenhat évesnek, de mi mindenben mentem én át azóta...

Először életemben nem volt tizenhat éves; olyan harminc év körüli, hallatlanul szép nő volt, azt hiszem, arany lamével díszített ruhában, és kérlek szépen, ahogy visszafordulok, a hátam mögött ott van egy sovány, fekete hajú, nem szép, de remek termetű nő, aki álomban halálos szerelmes volt mindig belém. Soha nem kerestük az egymással való találkozást, de ha véletlenül összelükködtünk, akkor olyan halk szenvedély bennem is mindig föllobbant, hogy magamhoz szorítsam és megcsókoljam, és mindig történt ebben a pillanatban valami esemény, amely elvágott tőle.

Ő ezt nem tudta megérteni és emiatt keserűvé és boldogtalanná vált az egész élete, hogy én a döntő pillanatban mindig otthagytam. Mosolygós arc volt, és még azt kell mondanom, hogy a könnyei is, amikor mindig hulltak, még azok is mosolyogtak, nagyon érdekes nő volt.

Erre én egy megmagyarázhatatlan — gyerekes dac volt-e, vagy mi a nyavalya — érzéstől hajtva, elkaptam a nőt, és elkezdtem vele táncolni. Otromba, tüntetésszerű dolog volt ez Edit ellen, de észrevette, nem vette észre, nem tudom, mert a nővel, akivel volt, megindultak, és bementek egy kapun, és a kapu becsukódott mögöttük. Én letáncoltam vagy három házat, míg azzal a nővel visszatáncoltam, és azt mondtam neki: „Bocsásson meg, de valamit el kell intéznie”. „De ugye — mondja —, most az egyetlen egyszer nem fog itt hagyni?” Mondom: „Nem, esküszöm mindenre, most este 8 óra van, de ha reggel [lesz], akkor is visszajövök. Nyugodtan várhat itt.”

Erre bementem az ajtón, és épp majdnem összeütköztem Heller Edittel, aki a ruhatárból éppen vette volna ki — valami kis, mondjuk mai

nyelven —, [az] orkáncabátját, és azt mondja: „Épp jó, hogy jön, mert éppen el akartam menni.”

Erre mellé álltam, és elindultunk az úton. Gyönyörű délszaki növények, pálmafák, csodálatos vidék várt bennünket, ahogy mentünk az úton, és elkezdtem neki mondani:

„1931-ig bírtam, és én akkor elindultam, ha törik-szakad, megkeresem magát, és megkérdem, hogy 1909. szeptember 21-én, *hosszúnap* délután 3 órakor, miért mondta nekem a tenispálya előtt, hogy nem szeret, és vége közöttünk mindennek?”

Elindultam, hogy ezt megkérdézzem.

„Tudtam, hogy itt [van] az az ékszerész, aki magát elvette feleségül. A Nagymező utcán van a boltja, és benéztem én minden ékszerészüzletbe, legalább egy fél éven keresztül mindennap, és nem tudtam magával találkozni. Holott én harminc éven keresztül minden héten magával álmodtam, és egy éjszaka, harminc esztendő után, amikor álmaimban együtt voltam magával, először néztem úgy rá magára, mint nőre. Mondván magamban, hogy hát felnőttek vagyunk, hát a szerelemnek csak ez a fele.

Mondom, először néztem harminc év után álmaimban úgy magára, mint nőre. És én azóta, harminc év óta vagy negyven év óta többé nem álmodtam magával, azon éjszakai álmok után, amikor először néztem úgy magára, mint nőre. Meg tudja-e nekem bocsátani, hogy én megöltem az ifjúságunkat, ezt a merőben szellemi tartalmú, hatalmas érzést, azt a teljesen testetlen, eszményi hevületet, ahogy magát szerettem —, hogy én ezt megöltem. Meg tudja-e nekem bocsátani?”

A matróna rám nézett, az aggastyánra, s a következőt mondta:

– Nem. Amíg élek, nem.

Na, milyennek találjátok?

V. F. – Novella.

B. L. – Igen. Gézuka? [H. G.]

H. G. – Jó lesz.

B. L. – Mi?

H. G. – Biztos, hogy jó lesz.

B. L. – Én mikor ebből fölbredtem, azt hittem, megőrülök, nekem úgy tetszett. Ez megírva, egy grandiózus nagy novellának kell lennie.⁵⁶

Sz. T. – A valóságban mi lett ezzel a nővel, nem tudta meg?

B. L. – Dehogynem. Férjhez ment egy ékszerészhez, [aki] meghalt, azóta soha többet [nem láttam]. Az az érdekes, hogy én még azután fél évig voltam Vásárhelyen, és soha többet, még az utcán sem találkoztunk. Én azóta, 1909. szeptember 21-e óta Heller Editet nem láttam. Azt mondja Fodor Laci, hogy Zsuzsának⁵⁷ [a] nagynénje, Heller Pistának a testvérhúga nagyon szép öregasszony. Pesten él, tériszonya van, és nem jár az utcára ...

*

Itt befejeződtek Bibó Lajos vallomásai.⁵⁸

*

BIBÓ LAJOS IRODALMA

Nyilatkozatok, vallomások

B. L. önmagáról = KépKrón. 1925. 13. sz. 399.

(s.i.) Hadüzenet a pesti zsargonparaszt ellen. A juss szerzője nyilatkozik a darabjáról. = SzínhÉ. 1925. 5. sz. 29.

B. L.: Eszter = SzínhÉ. 1937. 52. sz. 24-25. (A szerző nyilatkozik a darabjáról.)

⁵⁶ *A híd* címmel írta meg, de kéziratban maradt. (H. G. kiegészítése.)

⁵⁷ Fodor József László festőművész feleségének, Heller Zsuzsának a nagynénje. (Baráti körben Fodort mindannyian második keresztnéve után Lacinak becéztük.)

⁵⁸ Megjegyzés: a hiányzó szavakat, mondatrészeket az érthetőség kedvéért szögletes zárójelben pótoltam. Ugyanígy az említett művek után a megírás, megjelenés vagy a színdarab bemutatásának évét.

Itt mondok köszönetet Péter László irodalomtörténésznek, Hajdu Géza ny. könyvtárigazgatónak és Kőszegfalvi Ferenc könyvtáros helytörténésznek, a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár munkatársának az irodalomtörténeti kutatásban nyújtott segítségükért.

- Bella Andor: B. L.: Egy szót se irodalomról. = FilmSzínhI. 1942. 36. sz.
 Bella Andor: A kritikáról, a kritikusokról és önmagáról beszél rettentő harciasan a harmincéves írói jubileumát ünneplő B. L. = FilmSzínhI. 1943. 44. sz.

*

Tanulmányok és cikkek

- Szegedi Napló, 1919. X. 2.
 Corvina, 1920. 25/34.
 Magyar Könyvészet, 1921–23. Budapest. 1924.
 Irodalomtörténeti Közlemények, 1923–1943.
 Tolnai Új Lexikon II., XIX., Budapest, 1926. 33.
 Kállay Miklós: Négy új magyar drámairó. = Lit. 1926. 3. sz. 1-6. (Köztük B. L.)
 Révai Lexikon XX., XXI. Budapest. 1927. 35.
 A főváros szépirodalmi díja = Irodalomtörténet, 1928. 99.
 Harsányi Kálmán = Színházi esték. Budapest, 1928. (?)
 K. A. = Bibó Lajos. Nemzeti Élet. 1928. 405.
 Sz. Ö. = Bibó Lajos. Délibáb, 1929. 32. sz.
 Várkonyi Nándor: B. L. = Széph. 1929. 41.
 Gutenberg Lexikon. VI. Budapest. 1931.
 Kardos Albert: A kiirtott egy. = MNyr. 1931. 83-84. (A határozatlan névelő használatának indokolatlan kerülése B. L. írásaiban.)
 Magyar Könyvészet, 1934–37. Budapest.
 Új Idők Lexikon IV. Budapest. 1936.
 Új Lexikon I. Budapest, 1936.
 Magyar Művelődési Lexikon. Budapest. 1938.
 Sajtókamara törzslapja. 1939.
 Gulyás Pál = Magyar írók élete és munkássága III. Budapest. 1941. 275-277.
 Pintér Jenő = Magyar irodalomtörténet. Budapest, 1941.
 Várkonyi Nándor: Az újabb magyar irodalom. 1880–1940. Budapest, 1942. B. L.: 494-495.
 A Cél. 1943. 12. sz. Egy magyar író jubileuma.
 Barabás Endre: B. L. = ÚjMság. 1943. okt. 24. 241. sz. 5.
 [Hankiss János] Hungarus Viator: B. L. gyűjteményes munkái. = DebrSz. 1943. 287.
 Szomori József: Az 53 éves B. L. = EV. 1943. nov. 23. sz. 4.
 Tamás Kálmán: B. L. = Mkultsz. 1943. dec. 15. 12. sz. 271-272.

- Rezek S. Román: B. L. öt regénye. = So 1944. 233-236. [Utolsó kaland, Nincs irgalom, Meg kell a szívnek hasadni, Halott szerető, Halovány virág.]
- Rozványi Vilmos: Magyar magánosok. (Egy kis irodalompolitika.) = Mkult. 1944. I. 39-41. [B. L.-ről is.]
- Esti Hírlap. 1957. 47. sz. II. 26. Miről szól Bibó Lajos új regénye?
- Csongrád Megyei Hírlap. 1959. 15. sz. I. 18. Bibó Lajos a Tűz alapításáról.
- A magyar irodalom története c. kézikönyv. Budapest. 1966. 6. köt. 820-821. (Az Osváth Béla tanulmányban.)
- Magyar Irodalmi Lexikon I. Budapest, 1966. 163.
- Darvas József: [Bevezetője.] = B. L.: Subások. Bp. 1968. 5-7.
- Kristó Nagy István = Alföld. 1969. aug. 90-91.
- Grezsa Ferenc: B. L. nyolcvanéves. = Ttáj. 1970. 12. 1182.
- Moldvay Győző: B. L. 80 éves. = Él. 1970. 51. sz. 12.
- Moldvay Győző: B. L. nyolcvanéves. = MH. 1970. dec. 19.
- Sipka Sándor: B. L. = Látóh. 1970. 918-921.
- Vigilia. 1971. febr.
- D[omokos] M[átyás]: Bibó Lajos (1890-1972) = M. Hírek. 1982. dec. 25. 36.
- Dalos László: Körfüggöny. = Film, Színház, Muzsika. 1982. jan. 16. 14. (Napfoltok címmel B-L.-ről is, Kószó Pál fotójával.)
- Pomogáts Béla: Az újabb magyar irodalom 1945-1981. = Budapest, 1982. Gondolat Könyvkiadó. (Bibó Lajosról a 349.)
- Illés Endre: Torzók. = Ng. 1985. aug. 18. 13. (B. L.: A gyerek c. regényéről.)
- Papp Zoltán: Író a pálya szélén (1-5. r.) = VCsm. H. 1985. szept. 17-21. 5. (B. L.-ről ír személyes emlékek alapján.)
- Papp Zoltán: Váratlan fordulat. = VCsm. H. 1985. dec. 29. 5. (Emlékezés, B. L. a Tiszatáj c. irod. folyóiratban az 1960-as években.)
- Szenti Tibor: Az utolsó summás. Szubjektív emlékezés Bibó Lajosra. = Délsziget, 1988. 11. sz. (jún.) 35.
- Moldvay Győző: Vén subás. Bibó Lajos betegágyánál. = Délsziget, 1988. 11. sz. (jún.) 35. (Vers.)
- Fenyvesi Félix Lajos: Bibó Lajos ébresztése. = Juss, 1988. szept. 64-65. (Fotójával.)
- [Szerkesztői közlemény:] = VCsm. H. 1988. jún. 27. 4. (A Bethlen Gábor Gimnáziumban felavatták B. L. domborművű portréját, Máté István alkotását.)

- [Szerk. közl.:] = Bibó Lajost a város díszpolgárává avatták. = V. T. 1990. ápr. 25.
- Moldvay Győző: Vén subás. Bibó Lajos betegágyánál. = Délsziget, 1990. 18. sz. (nov.) 42. (Vers újraközlés.)
- Fenyvesi Félix Lajos: Most lenne százesztendő. Bibó Lajost idézzük. = Délsziget, 1990. 18. sz. (nov.) 11-13.
- [Szerk. közl.:] Bibó Lajos. A Hódmezővásárhelyen száz éve született íróról. = Mai Nap. 1990. dec. 20. 16.
- [Szerk. közl.:] Képanyag, fotódokumentáció B. L.-nak a Kistópart utcában, dr. Rapcsák András polgármester által fölavatott emléktáblájáról. = V. T. 1990. dec. 29. 1.
- Fenyvesi Félix Lajos: A 100 éves Bibó Lajos. = Délvilág. (Hmvhelyi különkiadás.) 1991. dec. 10. 1-4.
- Moldvay Győző: A hallgatás kútjai. Bibó Lajos emlékezete. = Délsziget. 30. sz. (nov.) 7-16. (A szerző emlékei az 1944 utáni íróról.)

*

Kritikák, ismertető az egyes művekről⁵⁹

A fáklya füstölve ég⁶⁰ (1923)

[Alszegehy Zsolt] Zs. = Élet. 1923. 9. sz. 214-215.

Dóczy Jenő = Napk. 1923. 771-774.

Gáspár Jenő = ÚjNemz. 1923. 79. sz.

[Kádár Lehel] (K. L.) = Szózat. 1923. máj. 4. 100. sz. 9.

A juss (1925)

(Nemzeti Színház: 1925. márc. 20.)

Alszegehy Zsolt = It. 1925. 3-4. sz. 180-197.

Endrődy Béla = SzínhÉ. 1925. 13. sz. 14-16.

Galamb Sándor = Napk. 1925. I. 392-396.

[Gergely Győző] G. gy. = Nszava. 1925. márc. 21. 66. sz. 6-7.

Kádár Lehel = Szózat. 1925. márc. 21. 66. sz. 1-3.

[László István] L. I. = Élet. 1925. 7. sz. 139.

Napkelet. 1925. 771.

⁵⁹ A bibliográfiához a következő dokumentumokat használtam föl:

1. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 6. kötet: 236-239. (Budapest, 1982.) (Itt jegyzem meg, hogy sok hibáját igyekeztem javítani. Pl. következetesen kihagyta Porzsolt Kálmán említését, valamennyi ismertetését.) 2. Bognár Júlia dolgozata alapján Imolya Imre kiegészítésével, az író 80. születésnapja alkalmából összeállított *B. L. bibliográfia*. (Szeged, Csongrád Megyei Könyvtár, 1970. Stencillel sokszorosított.) 3. Kőszegfalvi Ferenc gyűjtésében B. L. bibliográfiája. Németh László Városi Könyvtár, Hódmezővásárhely. (Kiadatlan, kartonokon regisztrálva.) 4. A budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumnak 1971-ben eladott dokumentumokban szereplő kritikák felsorolása. (Nagyon hiányos, a monogramokat nem oldotta föl, az oldalszámozást nem adta meg. Ugyanakkor a korábbi bibliográfiák nagyon helytelenül kihagyták a név nélkül írt, tehát a „szerkesztőség” által közreadott könyv-, ill. színműismertetések. Így az általam összegyűjtött B. L. bibliográfia minden hiányosságával együtt is jelenleg a legteljesebb. Arra föltétlenül alkalmas, hogy a mennyisége jelezze B. L. egykori népszerűségét, hiszen szinte nem volt jelentős lap, amelyik egy, néha két ismertetőt vagy kritikát ne írt volna éppen aktuális munkájáról.)

⁶⁰ Itt kell megjegyeznünk, hogy nem egy szakirodalomban tévesen és következetesen helytelenül „A fáklya füstölve ég” címet adták az eredeti *füstölve* szó elírásával.

Relle Pál = V. 1925. márc. 21. 66. sz. 9-10.
 Schöpflin Aladár = Nyug. 1925. I. 406-408.
 Szilágyi Dezső = ProtSz. 1925. 5. sz. 350-355.
 Zsigmond Ferenc = DebrSz. 1930. 7-20.

A föld (1927)

(b. a.) = Pesti Hírlap. 1928. 13. sz.
 f. j. = Könyvek Világa. 1928. 1. sz.
 Kállay Miklós = NÚ. 1927. 284. sz.
 Komlós Aladár = Nemzeti Élet. 1927. 405.
 Gáspár Jenő = Mkult. 1928. I. 141.
 Mariai Ödön = Napk. 1928. I. 142-143.
 Móricz Zsigmond = Nyug. 1928. I. 164-165.
 Németh László = ErdHel. 1928. 151-153., és N. L.: Kiadatlan
 tanulmányok. I. köt. Bp. 1968. 69-72. N. L.: Két nemzedék. Bp.
 1970. 377-380.
 Napkelet. 1928. 297-298.
 nt. = Pásztortűz. 1928. jún. 3. 261.
 Turóczi Trostler József = PLloyd. (esti) 1928. 63. sz. 6.
 (z.) = Ungarische Jahrbücher. 1928. aug. 197.

Báthory Zsigmond

(Nemzeti Színház: 1927. jan. 22.)

Galamb Sándor = Nkapk. 1927. I. 177-179.
 Harsányi Kálmán = H. K.: Színházi esték. Bp. 1927. 283-288.
 Kádár Lehel = MÚ. 1927. jan. 23. 18. sz. 4.
 Relle Pál = MH. 1927. jan. 23. 18. sz. 13.
 [Révész Mihály] (Rm.) = Nszava. 1927. jan. 23. 18. sz. 10.
 Schöpflin Aladár = Nyug. 1927. I. 292-293.
 Szilágyi M. Dózsa = Vasárnap (Arad). 1927. 43-44.
 Tóth Árpád = Az Est. 1927. jan. 23., és T. Á. összes művei. 4. köt.
 Prózai művek. Bp. 1969. 277-278.
 Vajthó László = ProtSz. 1927. 3. sz. 202-204.
 Voinovich Géza = BpSz. 1927. 205. köt. 432-437.
 Jelentés a Vojnits érem odaitélése tárgyában. = AkÉrt. 1928. 56-65.

Anyám!...

(I. kiad.: 1928, II. kiad.: 1937. III. kiad.: 1943. IV. kiad.: 1972.)

Bodó Béla = PN. 1928. nov. 3. 249. sz. 12.

Esti Kurír. 1928. 292. sz.
 Illés Endre = Nyug. 1928. II. 835-837.
 Kállay Miklós = Napk. 1928. II. nov. 15. 773-777.
 Literatura. 1928. 451.
 Sebestyén, Karl = PLloyd (esti). 1928. 249. sz.
 Surányi Miklós = NÚ. 1928. 261. sz.
 Új Nemzedék. 1928. 241. sz.
 Várkonyi Titusz = MH. 1928. okt. 28. 246. sz. 25.
 Várkonyi Nándor = Széphalom. 1929. 41.
 [Braun Soma] (Dr. B. S.) = Nszava. 1929. ápr. 30. 97. sz. 9.
 [Büki György] b. gy. = BH. 1929. márc. 31. 73. sz. 46.
 Gulyás Sándor = ProtSz. 1929. I. sz. 54-58.
 Halász Gábor = MSZ. 1929. 5. köt. 283-288.
 Kárpáti Aurél = Az Est. 1929. márc. 6. 54. sz. 2.
 Kovács György = Élet. 1929. 2. sz. 40.
 Thury Lajos = Mság. 1929. 17. sz.
 Borbély László = MProt Lapja. 1943. 64.
 Dálok János = Fo. 1943. 9. sz. 365-367.
 [Dékány András] d. a. = ÚjMság. 1943. máj. 30. 122. sz. 14.
 Kádár Erzsébet = Mcsill. 1943. II. 113-114.
 Magyar Szemle. 1943. 219.
 [Millok Sándor] Milldor = Nszava. 1943. máj. 28. 120. sz. 4.
 Solymoss Vendel = KatSz. 1943. 57. sz. 346.
 Városi István = Mkult. 1943. II. 98. 112.
 [Vass László] V. L. = Mo (esti). 1943. aug. 14. 6.
 Paku Imre = Vig. 1944. 39.

Meg kell a szívnek hasadni (1929)

Dernői Kocsis László (dkl) = Az Est. 1929. dec. 29. 296. sz. 6.
 Nemzeti Újság. 1929. 286. sz.
 Pálóczi Horváth György = PN. 1929. dec. 24. 10.
 PLloyd. 1929. 295. sz.
 (-ss-) = Nemzeti Újság. 1929. 294. sz.
 Szilágyi Ödön = Délibáb. 1929. 32. sz.
 [Barabás Gyula] b. gy. = Nszava. 1930. máj. 11. 106. sz. 12.
 Bölöni György = Nszava. 1930. 106. sz.
 Kerecsényi Dezső = ProtSz. 1930. 5. sz. 331-332.
 Kocsis László = ErdHel. 1930. 335-336.
 Kodolányi János = Nyug. 1930. I. 149-150.
 Kovács László = ErdHel. 1930. 335-336.

Somfay Margit = Mkult. 1930. 570-571.
 Thury Lajos = Mság. 1930. 15. sz.
 Tófalvi György = Ptúz. 1930. 71-72.
 Várkonyi Titusz = MH. 1930. jan. 19. 15. sz. 25.
 Zsigmond Ferenc = Napk. 1930. 376-379.
 Napkelet. 1931. 258-259.

Kétlelkű szerelem (1930)

Féja Géza = Előrs. 1930. okt. 11. 41. sz. 5.
 Gáspár Jenő = Képes Krónika. 1930. 45. sz.
 Hamvas József = ProtSz. 1930. 10. sz. 772-773.
 Pesti Hírlap. 1930. 230. sz.
 sz.-(s.) = Pesti Napló. 1930. 266. sz.
 Berényi László = Élet 1931. 2. sz. 40.
 (B. Sz.) = Ungarische Jahrbücher. 1931. 467.
 Képes Krónika. 1931. 19. sz.
 Somfay Margit = Mkult. 1931. 188-189.

A csodadoktor

(Nemzeti Színház: 1931. máj. 9.)

-ba. = Nemzeti Újság. 1931. máj. 9.
 Bisztray Gyula = Msz. 1931. 12. sz. 161-168., és B. Gy.: Színházi
 esték. Bp. 1942. 33-44.
 Délamerikai Magyar Hírlap. 1931. dec. 12.
 Endrődy Béla = SzínhÉ. 1931. 21. sz. 6-9.
 Gáspár Jenő = Mkult. 1931. 467.
 Gergely István = BH. 1931. máj. 10. 105. sz. 20.
 Kádár Lehel = Nemzeti Újság. 1931. máj. 10.
 [Kárpáti Aurél] K. A. = PN. 1931. máj. 10. 105. sz. 22.
 Magyar Színpad. 1931. 127-128.
 Móríz Zsigmond = Nyug. 1931. II. 54-55.
 Nemzeti Újság. 1931. máj. 12.
 Nyigri Imre = Nszava. 1931. máj. 10. 105. sz. 13.
 Porzsolt Kálmán = Pesti Hírlap. 1931. máj. 10.
 Pünkösti Andor = Újság. 1931. máj. 10.
 Radványi Kálmán = Élet. 1931. 11. sz. 231-232.
 Relle Pál = MH. 1931. máj. 10. 105. sz. 21.
 Rédey Tivadar = Napk. 1931. 562-563.

Schöpflin Aladár = Nyug. 1931. I. 703-707., és Sch. A.: Válogatott tanulmányok. Bp. 1967. 604-606.
 Szira Béla = KatSz. 1931. 528-529.
 Urai Dezső = Reggeli Újság. 1931. máj. 11.
 Vajthó László = ProtSz. 1931. 6-7. sz. 498-499.

Az egyetlen asszony

(Nemzeti Színház: 1932. febr. 5.)

[Féja Géza] (f. g.) = Előörs. 1932. febr. 14. 7. sz.
 Gergely István = BH. 1932. febr. 6. 29. sz. 8.
 Kárpáti Aurél = PN. 1932. febr. 6. 29. sz. 11.
 K. S. = PLloyd. 1932. febr. 6.
 Lengyel Ernő = Az Est. 1932. febr. 6. 29. sz. 7.
 Porzsolt Kálmán = Pesti Hírlap. 1932. febr. 6.
 Radványi Kálmán = Élet. 1932. 4. sz. 63-64.
 Rausch Géza = Mkult. 1932. 179.
 Rédey Tivadar = Napk. 1932. 219-220.
 [Révész Mihály] (Rm.) = Nszava. 1932. febr. 6. 29. sz. 7.
 Schöpflin Aladár = Nyug. 1932. I. 228-229.
 S. E. = Magyarország. 1932. febr. 6.
 Vajthó László = ProtSz. 1932. 3. sz. 220-222.
 Béla, Vass. = Gazetta de Hongrie. 1932. febr. 13.
 Sümegh Lotár = PannonhSz. 1933. 369-370.
 Székely Tibor = ÚjId. 1933. I. 152.
 Színházi Élet. 1932. 9. sz. (Színdarab melléklet.)
 Várkonyi Titusz = MH. 1933. máj. 28. 120. sz. 19.
 Jelentés az 1932. évi Vojnits-érem tárgyában. = AkÉrt. 1933. 112-

130.

Vihartvetők (1933)

Pannonhalmi Szemle. 1933. 369-370.
 Nemzeti Újság. 1933. 64. sz.
 (-ő.) Képes Krónika. 1933. 13. sz.
 Székely Tibor = ÚjId. 1933. 4. sz.
 PLloyd. 1933. 74. sz.
 Várkonyi Titusz = MHírlap. 1933. 120. sz.

A búzát azért learatják (1934)

Claire Gálóchy = Nouv Revue de Hongrie. 1934. 7. k. 217.

[Berényi László] B. L. = Élet. 1934. 20. sz. 347.
 Bodor Aladár. = Magyarság. 1934. 163. sz.
 Hámos György = ÚjId. 1934. I. 324.
 Illés Endre = BH. 1934. ápr. 8. 78. sz. 20.
 Kállay Miklós = KépKrón. 1934. 20. sz. 25.
 (s) = 8 Órai Újság. 1934. 104. sz.

A halott szerető (I-II. kiad.: 1934., III. kiad.: 1942.)

[Bodó Béla] (B.B.) = PN. 1934. jan. 14. 10. sz. 4.
 Bókai János, ifj. = BH. 1934. febr. 18. 39. sz. 7.
 [Féja Géza] F. G. = MÍrás. 1934. 3. sz. 97-98.
 Kállay Miklós = KépKrón. 1934. 8. sz. 25.
 Magyar Hírlap. 1934. 22. sz.
 Nemzeti Újság. 1934. 51. sz.
 [Pap Béla] P. B. = ÚjMság. 1934. máj. 9. 142.
 p.h.gy. = Az Est. 1934. 10. sz.
 Pesti Hírlap. 1934. 28. sz.
 [Szakasits Árpád] (sz. á.) = Nszava. 1934. márc. 11. 57. sz. 8.
 Szitnyai Zoltán = Mo. 1934. jan. 14. 10. sz. 11.
 Jánosházy György = ErdHel. 1944. 370-371.
 Thury Lajos = Magyarság. 1934. 33. sz.

A vetés megéri (1934)

[Dernői Kocsis László] (dkl.) = PN. 1934. nov. 4. 248. sz. 38.
 Diószeghy Miklós = BH. 1934. okt. 6. 226. sz. 20.
 Bisztray Gyula = MKbarátok Diár. 1935. 9.

Nincs irgalom (1935)

Illés Endre = BH. 1935. dec. 29. 296. sz. 15.
 Morodi Mihály = Tük. 1935. 12. sz. 71-72.
 Papp Tamás = Függetlenség. 1935. 294. sz.
 Berényi László = Élet. 1936. 25. sz. 19.
 Bresztovszky Ede = Nszava. 1936. jan. 5. 4. sz. 19.
 Dénes Tibor = Napk. 1936. 628-629.
 k-s. = Nemzeti Újság. 1936. 9. sz.
 Szirák Ferenc = KatSz. 1936. 212.
 Várkonyi Titusz = Magyar Hírlap. 1936. 1. sz.
 Nemzeti Újság. 1941. 274. sz.
 Jánosházy György = ErdHel. 1944. 370-371.

Anna tekintetes úr (I. kiad.: 1937., II. kiad.: 1942.)

- Várkonyi Titusz = MH. 1937. dec. 19. 288. sz. 20.
 Újság. 1937. 282. sz.
 Papp Tamás = Függetlenség. 1937. dec. 25.
 Szilveszter. 1937.
 Bresztovszky Ede = Nszva. 1938. ápr. 3. 75. sz. 12.
 Cs. M. = Katholikus Szemle. 1938. 690.
 Kádár Erzsébet = Nyug. 1938. I. 231-232.
 Kállay Miklós = KépKrón. 1938. 1-2. sz. 25.
 Király László = Mkult. 1938. 190.
 Királyi Pál = KorSzava. 1938. 151-152.
 Kozocsa Sándor = MkbarátokDiár. 1938. 22-23.
 Máthé M. Lajos = MKult. 1938. I. 28.
 (s. m.) = Napkelet. 1938. 55.
 Szabó Richárd = ProtSz. 1938. 5. sz. 279-280.
 [Thurzó Gábor] (—g.) = Élet. 1938. 2. sz. 54.
 Tükör. 1938. 68.
 Varjas Béla = MKult. 1938. I. 127.
 [Vass László] (V. L.) = Mnap. 1938. márc. 18. 67. sz. 4.
 [Zsigmond Ferenc] + df — = BpSz. 1938. 250. köt. 110-116.
 Esti Kurír. 1942. 73. sz.
 8 Órai Újság. 1942. 124. sz.
 (G. Gy.) = Tük. 1942. 3. sz. 151-152.
 [Millok Sándor] Millsán = Nszava. 1942. ápr. 10. 80. sz. 6.

Üveghintó (1937)

(Nemzeti Színház: 1937, márc. 19.)

- B. L. = Élet. 1937. 358.
 (B - S.) = 8 Órai Újság. 1937. márc. 20.
 Budapesti Hírlap. 1937. márc. 19.
 Dénes Zsófia = Ünnepek. 1937. 13. sz. 497.
 Dömötör István = BH. 1937. márc. 20. 64. sz. 8.
 Ebeczki György = Újld. 1937. I. 513.
 Esti Újság. 1937. márc. 18.
 Felkai Ferenc = Nemzeti Figyelő. 1937. márc. 21.
 Friss Újság. 1937. márc. 20.
 [Hajó Sándor] (H—ó) = Az Est. 1937. márc. 20. 64. sz. 10.
 Hatvany Lili = SzínhÉ. 1937. 14. sz. 17-25.
 Hubay Kálmán = Esti Újság. 1937. márc. 20.

Illés Endre = Függetlenség. 1937. márc. 20.
 Kárpáti Aurél = PN. 1937. márc. 20. 11.
 Máthé Lajos = Mkult. 1937. I. 219.
 M. V. = Nemzeti Újság. 1937. márc. 20.
 Papp Jenő = ÚjMság. 1937. márc. 20. 64. sz. 12.
 Pethő József = A Mai Nap. 1937. márc. 20.
 [Püskösti Andor] P. A. = Újság. 1937. márc. 20. 10.
 Relle Pál = MH. 1937. márc. 20. 64. sz. 8.
 Rédey Tivadar = Napk. 1937. 402-403.
 [Révész Mihály] (Rm.) = Nszava. 1937. márc. 20. 65. sz. 4.
 Schöpflin Aladár = Nyug. 1937. I. 313-315.
 Schöpflin Aladár = Tük. 1937. 4. sz. 287-289.
 Szira Béla = KatSz. 1937. 304-305.
 Talpassy Tibor = KorSzava. 1937. 219.
 Vajthó László = ProtSz. 1937. 4. sz. 209-210.

Eszter (1937)

(Nemzeti Színház: 1937. dec. 17.)

B. = Új Nemzedék. 1937. dec. 18.
 B. M. = Esti Kurír. 1937. dec. 18.
 Barnabás Roland = Reggeli Újság. 1937. dec. 20.
 Dékány András = ÚjMság. 1937. dec. 18. 287. sz. 6.
 Dömötör István = BH. 1937. dec. 18. 287. sz. 8.
 Esti Újság. 1937. dec. 15.
 Friss Újság. 1937. dec. 18.
 G. S. = Magyarság. 1937. dec. 18.
 Kállay Miklós = Nemzeti Újság. 1937. dec. 18.
 Kárpáti Aurél = PN. 1937. dec. 18. 13.
 Krónika. (A Nemzeti Színház műsorának füzetei.) 1937.
 K. S. = PLloyd. 1937. dec. 18.
 Máthé M. Lajos. = Magyar Kultúra. 1937. 28.
 Mikes György = Nemzet. 1937. dec. 10.
 M. I. = Budapesti Hírlap. 1937. dec. 17.
 Dr. Müller Menyhért = A Mai Nap. 1937. dec. 18.
 Orbók Attila = Magyar Hírlap. 1937. dec. 18.
 Orbók Attila = Nemzeti Figyelő. 1937. dec. 19.
 Porzsolt Kálmán = Pesti Hírlap. 1937. dec. 18.
 Püskösti Andor = Újság. 1937. dec. 18. 2.
 Relle Pál = Magyar Hírlap. 1937. dec. 18.

- [Révész Mihály] (Rm.) = Nszava. 1937. dec. 18. 287. sz. 4.
 S. E. = Magyarország. 1937. dec. 18.
 Stöb Zoltán = Hétfői Napló. 1937. dec. 20.
 Szánthó Dénes = Kiss Újság. 1937. dec. 17.
 Szánthó Dénes = Magyar Hétfő. 1937. dec. 20.
 Újhely József = Függetlenség. 1937. dec. 18.
 Zámory Antal = Virradat. 1937. dec. 20.
 [Berényi László] (B. L.) = Élet. 1938. 1. sz. 40.
 Bisztray Gyula = Msz. 1938. 32. köt. 141-150., és B. Gy.: Színházi esték. Bpl. 1942. 187-202.
 [Gombos Gyula] G. Gy. = Mút. 1938. jan. 13. 2. sz. 6.
 Keresztury Dezső = KorSzava 1938. 39.
 Rédey Tivadar = Napk. 1938. 133-134.
 Schöpflin Aladár = Nyug. 1938. I. 75-76.
 Schöpflin Aladár = Tük. 1938. 1. sz. 64-65.
 Szira Béla = KatSz. 1938. 49.
 Vajthó László = ProtSz. 1938. 2. sz. 90-91.
 Jelentés az 1938. évi Vojnits-jutalomról. = AkÉrt. 1938. 150-163.
 M. L. = Ellenzék. 1940. nov. 7.

A gyerek (1938)

- B. A. = Magyarság. 1938. jún. 10. 136. sz.
 B. i. = Esti Kurír. 1938. jún. 22. 138. sz.
 (dt.) = Függetlenség. 1938. 120. sz.
 Illés Endre = Új Magyarság. 1938. máj. 4. sz.
 Illés Endre = Vasárnapi Újság.
 Kardos László = Nyug. 1938. II. 221-222.
 Kállay Miklós = Nemzeti Újság. 1938. jún. 26.
 Király László = Magyar Kultúra. 1938. 190.
 Máriáss Imre = BH. 1938. máj. 29. 120. sz. I-II.
 Új Nemzedék. 1938. jún. 23. 139.
 Újság. 1938. 120. sz.
 Várkonyi Titusz = MH. 1938. jún. 5. 126. sz. 30.

A lélek megmenekül (1939)

- K. M. = Nemzeti Újság. 1939. 286. sz.
 PLloyd. 1939. dec. 19.
 Új Magyarság. 1939. dec. 20.
 Új Nemzedék. 1939. 284. sz.
 (b. i.) = Esti Kurír. 1940. 20. sz. Jan. 25.

[Bodor Aladár] B. A. = Mnémet. 1940. ápr. 18. 84. sz. 9.
 K. Gy. ? (A folyóirat nincs föltüntetve.) 1940. ápr. 18.
 (L. H.) = Ungarische Jahrbücher. 1940. 358.
 Makay Gusztáv = Diár. 1940. 60.

Halovány virág (1940)

-ár-án = Magyarság. 1940. 168. sz.
 ba. = Nemzeti Újság. 1940. 123. sz.
 [Dékány András] (d.) = ÚjMság. 1940. jún. 27. 144. sz. 6.
 Esti Kurír. 1940. 134. sz.
 Pest. 1940. 125. sz.
 (r.) = Új Nemzedék. 1940. 124. sz.
 Újság. 1940. 125. sz.
 Ünnepe. 1940. 13. sz.
 PLloyd. (reggeli) 1940. 135. sz.
 nm- = Református Élet. 1941. 5. sz.
 [Zsigmond Ferenc] +df-- = BpSz. 1941. 260. köt. 126-128.

Sasfészek

(Nemzeti Színház: 1940. febr. 3.)

[Bodor Aladár] B. A. = Mnémet. 1940. febr. 4. 27. sz. 12.
 B. J. = Pesti Kurír. 1940. febr. 3.
 Dedinszky Gizella = Magyar női Szemle. 1940. 68.
 F. A. = A Mai Nap. 1940. febr. 3.
 Felkai Ferenc = Függetlenség. 1940. febr. 4.
 Kállay Miklós = Nemzeti Újság. 1940. febr. 4.
 Kárpáti Aurél = Pest. 1940. febr. 4.
 Keresztury Dezső = Je. 1940. 4. sz.
 Mátrai-Betegh Béla = Népszava. 1940. febr. 4.
 Papp Jenő = Új Magyarság. 1940. febr. 4.
 Papp Jenő = Újság. 1940. febr. 4. 27. sz. 2.
 Porzolt Kálmán = Pesti Hírlap. 1940. febr. (?)
 Püskösti Andor = Újság. 1940. febr. 4. 10.
 Rédey Tivadar = Napk. 1940. 169.
 [Révész Mihály] (Rm.) = Nszava. 1949. febr. 4. 27. sz. 6.
 Ruzitska Mária = UjId. 1940. I. 195.
 Ruzitska Mária = Színház. 1940. (?)
 Saád Béla = Mkult. 1940. 62-63.
 Saád Béla = Új Nemzedék. 1940. febr. (?)

Ságody József = FilmSzính I. 1940. 6. sz.
 Schöpflin Aladár = Nyug. 1940. 146-147.
 Schöpflin Aladár = Tük. 1940. 3. sz. 153-154.
 Szira Béla = KatSz. 1940. 121.
 Thury Lajos = Esti Újság. 1940. febr. 3.
 [Thurzó Gábor] T. = Élet. 1940. 7. sz. 138.
 Újhely József = Függetlenség. 1940. febr. 4.
 Vajthó László = ProtSz. 1940. 6. sz. 176-180.
 V. Gy. = Hétfői reggel. 1940. febr. 5.
 [Vass László] V. L. = Mo. 1940. febr. 3. 27. sz. 6.
 Virradat. 1940. febr. 5.

Utolsó kaland (1940)

Esti Kurír. 1940. 291. sz. (?)
 (fm) = Népszava. 1940. 285.
 (kin) = Új Nemzedék. 1940. 258. sz.
 Új Magyarország. 1940. 268. sz.

A föld fia (1941)

Új Magyarország. 1941. 291. sz.
 Magyar Nemzet. 1941. 6. sz.
 (-ad.) = Új Nemzedék. 1942. 5. sz.
 (b.) = Pest. 1942. 6. sz.
 Bethlen Margit = Ünnepe. 1942. 3. sz. 2.
 Deák Zoltán = FilmSzínhI. 1942. 4. sz.
 e. = Népszava. 1942. 43. sz.
 K. B. = Nemzeti Újság. 1942. 8. sz.
 Orbók Attila = Esti Újság. 1942. jan. 22.
 Új Magyarország. 1942. 14. sz.
 (vay.) = PLloyd. (reggeli) 1942. febr. 8. 31.

Hibások

(Nemzeti Színház: 1942. máj. 6.)

Abonyi Ernő = Magyarország. 1942. máj. 10.
 Árgus = Jelenkor. 1942. 12. sz.
 Baróti Géza = Pest. 1942. máj. 9.
 Egyed Zoltán = FilmSzínhI. 1942. 20. sz.
 Erdődy János = Nszava. 1942. máj. 10. 105. sz. 8.
 Felkai Ferenc = Nemzeti Figyelő. 1942. máj. 10.

- Féja Géza = Híd (Bp.) 1942. máj. 12. 19. sz. 20.
 Független Magyarország. 1942. máj. 11.
 Függetlenség. 1942. ápr. 25.
 Galamb Sándor = Magyar Nemzet. 1942. máj. 10.
 Gogolák Lajos = A Mai Nap. 1942. máj. 9.
 H. M. = Új Idők. 1942. 614.
 K. M. = Nemzeti Újság. 1942. máj. 10.
 Keresztury Dezső = Mcsill. 1942. I. 371-376.
 Dr. Keresztury = PLloyd. 1942. máj. 10.
 Kézai Béla = Mkult. 1942. I. 157.
 Kováts Béla = Esti Kurír. 1942. máj. 9.
 Lányi Viktor = Pesti Hírlap. 1942. máj. 10.
 Magyarország. 1942. ápr. 24.
 Magyar Színpad. 1942. máj. 6-12.
 Máthé Klára = ProtSz. 1942. 7. sz. 212-215.
 Mátrai-Betegh Béla = Újság. 1942. máj. 10.
 Nemzeti Újság. 1942. máj. 3.
 Orbók Attila = Esti Újság. 1942. máj. 9.
 Papp Jenő = ÚjMság. 1942. máj. 10. 106. sz. 13.
 Possonyi László = Víg. 1942. 238-242.
 Rédey Tivadar = Tük. 1942. 6. sz. 266-268.
 (-S) = Esti Kis Újság. 1942. máj. 9.
 Schöpflin Aladár = Mcsill. 1942. I. 372-373.
 Szira Béla = KatSz. 1942. 183.
 [Szöllősi Zsigmond] Sz. Zs. = Újság. 1942. máj. 10. 11.
 [Thurzó Gábor] T. G. = Élet. 1942. 20. sz. 396.
 Tokaji György = Ünnepe. 1942. 11. sz. 31.
 /U/ = Hétfő. 1942. máj. 11.
 Vass László = ÚjÉ. 1942. 3. sz. 88-92.
 [Vass László] (V—ó) = Mo. 1942. máj. 10. 106. sz. 10.
 Jelentés az 1942. évi Vojnits-jutalomról. = AkÉrt. 1942. 243-252.

A lép (1943)

- Palkó István = So. 1944. 503-504.

Sötét hajnal (1943)

- Dáloky János = Fo. 1943. 9. sz. 365-367.
 Rezek S. Román = So. 1943. II. 803.
 [Ruffy Péter] (r. p.) = Újság. 1943. jún. 17. 7.

[Vass László] V. L. = Mo(esti). 1943. jún. 2. 124. sz. 6.

Napfoltok

(Nemzeti Színház: 1944. jan. 22.)

Baránszky-Jób László = So. 1944. 236-238.
 Benedek Marcell = ÚjId. 1944. I. 139.
 Birkás Endre = Diár. 1944. 32.
 Egyed Zoltán = FilmSzính. 1944. 5. sz.
 Erdődy János = Nszava. 1944. jan. 23. 18. sz. 8.
 Felkai Ferenc = Nemzeti Figyelő. 1944. jan. 30.
 Gombos Gyula = MÉ. 1944. 2. sz. 29-30.
 Gombos Gyula = MÚt. 1944. febr. 3. 5. sz. 5.
 [Innocent-Vincze Ernő] (I. V. E.) = Újság. 1944. jan. 23. 11.
 Kenyeres Imre = Diár. 1944. 32.
 Kézai Béla = Mkult. 1944. I. f. é. 43-44.
 Máthé Klára = ProtSz. 1944. 5. sz. 152.
 Papp Antal = Mnemzet. 1944. jan. 23. 18. sz. 13.
 Papp Antal = Ünnepe. 1944. jan. 27.
 Papp Antal = Ünnepe. 1944. 4. sz. 11.
 Papp Jenő = ÚjMság. 1944. jan. 23. 18. sz. 13.
 Pálfi István = Dolgozó Magyarország. 1944. jan. 28.
 Rédey Tivadar = Fo. 1944. febr. 2. sz. 210-213.
 Saád Béla = Magyar Theatrum. 1944.
 Schöpflin Aladár = Mcsill. 1944. 243-246.
 Sinkó Ferenc = Mo. 1944. jan. 23. 18. sz. 13.
 Szira Béla = KatSz. 1944. 89-90.
 Színházi Híradó. 1944.
 Thurzó Gábor = Vig. 1944. 116.
 Vass László = Mo (esti) 1944. jan. 22. 17. sz. 8.
 Újság. 1944. jan. 23.

Subások (1968)

Bessenyei György = Nszava. 1969. márc. 27. 2.
 Darvas József = CsmH. 1969. febr. 2. 7.
 Demény Ottó = Magyar Hírlap. 1969. jan. 30.
 Fábíán Zoltán = Ktáj. 1969. 2. sz. 2.
 [Hegyi Béla] (h. b.) = Új Ember. 1969. jún. 15. 2.
 Kelemen János = Él. 1969. máj. 24. 21. sz. 7.
 Kristó Nagy István = Alf. 1969. 8. sz. 90-91.

Ocsovszky László = Fo. 1969. (máj.) 2. sz. 95-96.
 Simonka György = Petőfi Népe. 1969. febr. 23. 6.
 Sipka Sándor = Ttáj. 1969. jún. 561-562.
 Zsigmond Endre = ÚjLátóh. 1969. 376-377.
 Moldvay Győző = Kort. 1970. jún. 993-995.

*

Bibó Lajos folyóiratokban megjelent írásai

A dátum. (Tárcanovella.) Confessio. 1982. 3. sz. (aug.) 103-105. (Az Élet és Jövő c. református hetilap 1948-ban közölte, majd innen átvéve újra közli az író halálának 10. évfordulója alkalmából.)
 Árvák. (Elbeszélés.) Mhírek. 1982. dec. 25. 36-37. (Karakas András illusztrációjával.) Délsziget. 1990. 18. sz. (nov.) 11-13. (Fenyvesi Félix Lajos: Most lenne százesztendő. c. emlékezése után közli.)
 Subások. Juss. (Elbeszélés.) 1988. szept. 66-68.
 Nincs beszéd. (Elbeszélés.) Vásárhely és Vidéke. 1991. okt. 5. 3., és Délvilág (hódmezővásárhelyi különkiadása). 1991. dec. 9. 1-4.
 Tengeren. (Elbeszélés.) Délvilág (hmvhelyi kk.). 1991. dec. 13. 1-4.
 Kenyér. (Tárcanovella.) Délvilág (hmvhelyi kk.). 1991. dec. 14. 1-4., és Délsziget. 30. sz. (nov.) 41-43.
 A magyarok elmaradnak. (Elbeszélés.) Délvilág (hmvhelyi kk.). 1991. dec. 17. 1-4.

*

Kiadatlan regényei

Szemben a szerelemmel. (426 gépelt lap.)
 Az ég messze van. (433 gépelt lap.)
 Fáklya és máglya. (384 gépelt lap.)

*

MŰVEI

Kiegészítésül felsorolom Bibó Lajosnak a vallomásaiban nem, vagy alig szereplő, de fontosabbnak tartott munkáit, amelyeket a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár megőrzött:

Színdarabok, regények, elbeszélések

Ladikon az ősmagyar hazában, 1925. *A föld*, 1927. *Báthori Zsigmond*, 1927. *Meg kell a szívnek hasadni*, 1929. *Egyetlen asszony*, 1932. (Ennek eredeti címe: *A lép.*) *Vihartvetők*, 1933. *Fekete bég*, 1933. *A halott szerető*, 1934. *A búzát azért learatják*, 1934. *A vetés megéri*, 1934. *A kanizsai kaland*, 1934. *Nincs irgalom*, 1936. *Eszter*, 1937. *A gyermek*, 1938. *A lélek megmenekül*, 1939. *Halovány virág*, 1940. *Utolsó kaland*, 1940. *Fekete napok*, 1941. *A föld fia*, 1942. *Nincsenek messze a mezők*, 1942. *Sötét hajnal*, 1943. *Kétlelkű szerelem*, 1944. *A lép*, 1944. *Napfoltok*, 1944.

További fontos művei: *Örvény*, 1942. (Elbeszélések) *Sasfészek*, 1940. (Színmű).

Itt jegyzem meg, hogy műveinek egy részét angol, francia, német (pl. *A halott szerető*-t), portugál és szlovák nyelvre is lefordították.

*

Filmek⁶¹

„*Azért is maradok*

Í: Bibó Lajos, f.: Várkonyi Zoltán, Békeffy István, Castiglione Henrik, r.: Bán Frigyes, o.: Hegyi Barnabás, d.: Básthy István, Iliszi Sándor, gy.: Gottesmann Ernő.

Sz.: Szörényi Éva, Bihari József, Hajmássy Miklós.

Készült: 1944-ben. (21)

A film befejezetlen. (15)”

*

„*Tiszavirág*

Írta: Zorn Mihály: *Zwischen Strom und Steppe* c. regényéből filmre írta: Várady S. Sándor.⁶²

⁶¹ Az ebben az alfejezetben szereplő anyagot a budapesti Filmtudományi Intézet Filmarchívumából Papp Ferenc tévés operatőr szerezte meg.

⁶² A főcím forrásai: 1. A film. 2. A német változathoz készült reklámanyag. 3. Lajta Andor: A tízéves magyar hangosfilm 1931–1941. Budapest, 1942.

Forgatókönyv: Bibó Lajos.

Rendezte: Bolváry Géza. Asszisztens: Bárány Károly.

Szereplők: Julis = Tolnay Klári, Péter = Lehotay Árpád, Ágnes = Ölvedy Zsóka, Sándor = Juhász József. Halászok = Rózsahegyi Kálmán, Bársony István, Szécsi Ferenc, halász felesége = Simon Marcsa, öreg koldus = Vendrey Ferenc, Cigánylány = Simó Margit, cigánylegény = Greguss Zoltán, cigányasszony = Gobby Hilda, Veronika = Dajbukát Ilona, István = Kelemen Lajos, kocsmáros = dr. Hosszú Zoltán, lovas pásztor = Gonda György, falusi orvos = Vándory Gusztáv, ostort vásárló paraszt = Pethes Ferenc, Balogh jegyző = Köpeczi-Boócz Lajos. További szereplők = Ujvári Lajos, Kőszegi Ferenc, Bántó Jenő.

Zene: Buday Dénes, vezényel: Vincze Ottó. Veresek: Babay József. Fényképezte: Werner Brandes. Hangmérnök: ifj. Rónai Gyula. Díszlet: Sörös Imre. Vágó: Hermann Haller. Gyártásvezető: Hamza D. Ákos. Hangrendszer: Tobis-Klang. Beszél: magyarul. Hossza: 2150 m. Cenzúra: aluli. Gyártó cég: Spektrum Film. Készült: Hunnia, 1938. Bemutatta: Kamara, City, február 9., Átrium, február 10.

A cselekmény helyszíne: Tisza melletti falu. (A filmet a Tisza mellett, Szolnoknál forgatták.) A cselekmény kora: az 1930-as évek. A filmből *Zwischen Strom und Steppe* címmel német változat is készült.

Pétert, az országút vándorát gyilkos merénylet éri a Tisza partján. Sándor a halász találja meg, aki hazaviszi. Sándor felesége, Júlia odaadó ápolásának meg van az eredménye és Péter hamarosan felépül. Közben a halászok Pétert megkedvelték. Sándor egy vad cigánylányt szeret és éjszakáknak idején átlopózik hozzá. Egy ilyen este a cigánylány szeretője megöli őt Péter késével. Mindenki Pétert hiszi a gyilkosnak, mivel észrevették, hogy beleszeretett Julisba. Julis visszamegy fivéréhez a Hortobágyra. Péter felkeresi a cigánylányt, ott találkozik Sándor gyilkosával és vad harcban mindketten a Tiszába esnek. A cigánylegény belefűl és Pétert

törött lábbal találják meg a parton. Péter, az országút vándora, törött lábbal, szomorúan él, vándorolni már nem tud, egy helyhez van kötve. Egy barátja révén álláshoz jut, a tiszai kompot kezeli. Julis, mikor megtudja, hogy Péter ártatlan, felkeresi és végre hosszú szenvedés után a két ember egymásra talál.

*

Bolváry Géza filmjének magyar verziója teljesen megüti azt a mértéket, amit a mindjobban fejlődő európai filmgyártás a filmművészeti meghatározásában mértékadónak tekint. Bolváry ebben az irányban keresheti, természetesen még kihangsúlyozottabb és mesterkéletlenebb magyarossággal a kibontakozások útját. A néha meseszerűen szép tájfelvételek keretében színészeink egytől-egyig mesteri munkát végeztek, úgy, hogy még a film egy-két helyen talán vontatott előadásmódját is szerencsésen áthidalták.

1939. II. 25. ⁶³

*

Tévéfilmek⁶⁴

A Magyar Televízió Irodalmi és Drámai Osztálya Bibó Lajosnak 1971-ben *Két novella* főcímmel *A kenyér*, ill. a *Mihály lovat akar* című írásait megfilmesítette és egy adásban bemutatta. A filmek dramaturgia: Semsei Jenő. Zeneszerző: Ránki András. Operatőr: Mestyán Tibor. Rendező: Szőnyi G. Sándor. *A kenyér* két szereplője: Koncz Gábor és Madaras József.

⁶³ A Filmtudományi Intézet Filmarchívumától ezen kívül még igen részletes tartalomjegyzéket és a film forgatókönyvének, tehát Bibó munkájának részleteit kaptam meg. Mivel e kötetnek nem feladata a filmnek ilyen mélységű bemutatása, ezért a nevezett anyagot a kutatók számára archiváltam a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár gyűjteményében.

⁶⁴ Itt mondok köszönetet Papp Ferenc kedves barátomnak, a MTV operatőrének, aki az itt közölt MTV és a Filmtudományi Intézet Filmarchívumában (Budapest) talált adatokat megküldte.

A *Mihály lovat akar* főszereplői: Horváth Sándor és Horváth Teri. További szereplők: Dávid Kiss Ferenc, Horváth József és Nagy István.

A két film leltári száma a Magyar Televízióban: 16256. A *Mihály lovat akar* 252 m., míg *A kenyér* 216,8 m., összesen 469 m. hosszú. A filmet 1972. aug. 18-án mutatták be először. (Azóta többször ismételték.)

A *Mihály lovat akar* c. film készült a MAFILM műtermeiben. A tartalmára vonatkozó kísérszöveg:

„A kubikos házaspár a filléres nyomorúságból ki akar törni. Csak egy kicsit emberibb életforma felé, hogy az éhenhalástól egy ló munkájával meneküljenek meg.

Megpróbálkoznak a kordéval, az igavonó helyett magukat fogva be, hátha többet tudnak teljesíteni. De az állati munkát csak az állat bírja. A ló megszerzése, a rögeszmés vágy hajtja a férfit az éjszakai különmunkára, amiben halálra dolgozza magát.”

A kenyér című tévéfilm története az 1930-as évek elején játszódik.

„A nyomor, az éhség farkastörvénye állati indulattal ugraszt össze két embert, de az utolsó baltacsapás előtt hirtelen a szánalom legyőzi a gyilkos indulatot.”

Ugyancsak 1971-ben, a MTV Drámai Osztályának megrendelésére, a MAFILM műtermeiben készült, és 1971 szeptemberében mutatták be *A lép* című filmet. Leltári száma az MTV-ben: 16253. A felvonások szerinti hossza: I. 253, 2 m. II. 152, 9 m. III. 213, 7 m. Összesen: 620 m.

Semsei Jenő volt a dramaturgja. Rendezte: Szőnyi G. Sándor. Operatőr: Mestyán Tibor. Zeneszerző: Rónai András. A film főszereplői: Meszlényi = Sinkovics Imre, Wenk = Koncz Gábor, Latkócziné = Császár Angéla, Tűhőgyi = Horváth Sándor, Arácsi = Rajz János, Sepsey = Kállai Ferenc, Balogh = Somogyvári Pál, Kubikos = Ambrus András, további szereplői: II. kubikos = Nagy István, III. kubikos = Dávid Kiss Ferenc, IV. kubikos = Papp János, V. kubikos = Haraszin Tibor voltak.

„Az 1930-as évek elején játszódó tévéfilm bemutatja a lápon dolgozó kubikosok kilátástalan, nyomorúságos és nem egyszer tragédiával végződő életét.”

1975. aug. 15-én került adásba *A csodadoktor*. Az MTV Szórakoztató Osztálya saját műtermeiben készítette. Filmre ezt is Semsei Jenő alkalmazta. Az 59 perces tévéfilm rendezője: Félix László. Operatőre: Molnár Miklós.

Leltári száma: 20889. Felvonások szerinti hossza: I. 220 m. II. 150 m. III. 150 m. IV. 150 m. Összesen: 670 m.

Főszereplői: Olasz Pál csodadoktor = Bessenyei Ferenc, Gyuri = Papp János, Döngicsér = Zenthe Ferenc, Mari néni = Fónai Márta, Gerendayné = Tímár Éva, Juliska = Hűvösvölgyi Ildikó, Gabi = Felföldi László. További szereplői: Bányai János, Demeter Hedvig, Pádua Ildikó, Raksányi Gellért, Simon György, Zoltay Miklós és sokan mások.

„*Olasz Pál csodadoktornak adja ki magát. Fia orvos, aki ellenzi apja kuruzslását. A konfliktus apa és fia között robban ki, mely a sok kacagtató fordulat után természetesen feloldódik a fiatal szerelmesek boldog egymásratalálásában.*”

*

Valamennyi film még fekete-fehérben, celluloid szalagra készült.

Az *Anna tekintetes úr* film-forgatókönyvének kézírata is elkészült, de ezt már nem filmesítették meg. A Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi Budapesten.⁶⁵

*

⁶⁵ Itt jegyzem meg, hogy Hajdu Géza ny. könyvtárigazgató eljuttatott hozzám egy 20 számozott lapból álló gépelt kimutatást, amely az 1971-ben, a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumnak az író által eladott dokumentumok felsorolását tartalmazza. Ebben többek között meg nem jelent regények, elbeszélések, megjelent írások eredeti kéziratjai, plakátok, fotók, karikatúrák, újságok, újságkivágások, kiadói szerződések, kritikák, zsengek stb. szerepelnek. Az összeírás másolata megtalálható a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár helytörténeti gyűjteményében is.

BIBÓ LAJOS RÖVID ÉLETRAJZA

A Bibó család Erdélyből származott. Az édesapa: id. Bibó Lajos tanító (Árapatak, 1864. febr. 19.—Hódmezővásárhely, 1913. nov. 3.) rövid színészi pályakísérlet után 1886-tól Vásárhelyen tanított, és a századelő hódmezővá-sárhelyi újságírásának egyik eminens alakja volt, akinek nem egy értékes tárcanovellája, karcolata és elbeszélése is megjelent a helyi, ill. vidéki lapokban. Lajos fia tőle örökölte az íráskészséget.

Ifj. Bibó Lajos Hódmezővásárhelyen született 1890. dec. 20-án. Gyermekkorában két meghatározó élményben részesült: az erdélyi vakációzások során az ősi szülőföld székelyeinek mentalitása, és a vásárhelyi szegény parasztság, nincstelen kubikosok életmódjának megismerése hatott rá. Ugyanakkor társadalmi helyzete szerint, mindkét országrész középosztályának életét belülről ismerte, hiszen maga is élte. Az erdős hegyes vidék, mint táj műveiben alig kapott helyet, annál inkább a kalászkokat ringató, napsütötte vásárhelyi rónák.

A Bethlen Gábor Református Főgimnáziumban érettségizett. Iskolatársai életre szóló barátokká váltak. Már a nyolcvan évéhez közeledett, de még mindig elvitette magát az évenkénti osztálytalálkozókra, melyeken a maradék két-három öregdiák összeölelkezett.

Sohasem mondta, de valószínű, hogy édesapjának a vásárhelyi hírlapírásban meghatározó szerepe, illetve a nálánál magasabbra törő ambíciói miatt, ifjú Bibó Lajos — bár néhány zsenégjét a helyi lapokban is közölte —, szülővárosában még sem vált újságíróvá. 1911-től a Szegedi Napló, majd a Szegedi Híradó munkatársa.

Az első világháborút követően, 1918 őszétől Szegeden Tűz névvel saját lapot alapít és szerkeszt, amely néhány szám után megbukott, majd a Szeged és Vidéke felelős szerkesztője. 1919-ben a Virradat szerkesztője, 1920 és 1931 között Budapesten a Nemzeti Újság, majd 1933 és 1944 közt a Budapesti Hírlap és az Esti Újság főmunkatársa. Közben sohasem feledkezik meg Vásárhelyről. Ide nyaranta rendszeresen visszatér.

A Kistópart utcai kertés házában vakációzik, járja a régi emlékek színhelyeit és lélekben feltöltődik. Amikor meglátja a susáni Csarmaz nevű,

koldusszegény fuvarost, aki itt, a „jólovú” gazdák városában szégyenszemre egy gebének is alig nevezhető, aszott lóbőrben járó csontvázat hajszolt a megrakott kocsi előtt — mint azt elmondta nekünk — azonnal készen volt fejében a *Mihály lovat akar* című drámai erejű *próza balladája*, ahogy ő nevezte ezt a műfajt.

A második világháború után feleségével visszatért szülővárosába. Nincs többé erdélyi utazás, ritkán csak a Sepsiszentgyörgyön lakó Erzsébet nővére: „Böske néni” látogatta és hírt hozott az odamaradt rokonokról. Rettenetes évek következtek. Bár a hatalom súgva üzent, ha behódol, és a kialakuló szocializmus szekerét tolvaj dicsőítő „zengzeteket” ír róla, akkor szemet hunynak jobboldali újságíró múltja fölött, újra publikálhat — ahogy nem egy hajlékonyabb, egyébként jó író- és költő kortársa tette —, de Bibó Lajos gerince szálfaként szilárd és egyenes maradt. Teljesen visszavonult, és bár változatlanul sokat írt, évekig nem közölt. Előbb nem csatlakozott az írói közösségekhez, most egy egész társadalomból száműzte, majd önként és végleg kizárta magát.

Ő vált Csarmaz—Mihály „igáslovává”, aki a határban csontra száradva aratta a rizst, néhány ehető gumóért és gyökérért túrta kertjében az arasznyi lét fájdalmas meghosszabbítását biztosító földet, akár egy törzsi kultúrából az őserdőbe száműzött vadember. Ápoló kezei közt, hosszú szenvedések között meghalt szeretett felesége. Később újra nősült, majd fokozatosan elveszítette szeme világát és egészségét.

A két világháború között ünnepelt író, akit egy-egy, a Nemzeti Színházban, legjobb szereposztásban előadott színműve, ill. drámája után a közönség rendre a színpadra tapsol; és alig van valamire való korabeli újság, amely műveiről ne írna elismerő kritikát; ez az ember filléres anyagi gondokkal küzdve, nem egyszer mások könyöradományából tengődve, jóformán elfeledve vergődik. A sors különös fintora, hogy az általa megírt nehéz sorsokat úgy szenvedte végig, mintha látnok lenne, és — amíg az elismerés csúcsán állt — akár önmaga utolsó évtizedeit vetette volna papírra.

Olasz Sándor irodalomtörténész azt írta róla, hogy drámáinak is témája a pusztai szegénység, a Szabó Dezső-i mítosztól nem független paraszti őserő. Igaz, de Bibó ezt sohasem használta „faji kérdésként”; mások

ellen, a saját népe fölmagasztalására. Nem volt népi, és nem volt „fajnemzeti” író. Mint azt Olasz fogalmazta: „Szakított a népszínművek sablonjaival és a kommersz drámák erőtlén alakjaival. A századelői naturalizmust elevenítette fel, de többnyire annak szenvedélyes igazságkeresése nélkül.”⁶⁶

Azokban a műveiben is, amelyekben az emberek között a legtragikusabb konfliktus bontakozik ki, nem az agresszió, a nyers erőszak vagy a brutalitás győz. Nem revolúciót és leszámolást követel, mint ahogy azt századunknak primitív politikai szemléletei és elembertelenedett ideológusai teszik, hanem megegyezést és megbocsátást hirdet. Tipikus példa erre *A kenyér* című, méltán nagy sikerű elbeszélése. Bibó ezzel a legfőbb írói erényt gyakorolta: humánusot mutatva erkölcsi példát adott.

Sem hegyóriás, sem lankás domb, hibáival és erényeivel együtt még csak középszerű halom sem volt a magyar irodalom termékeny földjén. Alakját primitív módon nem másokhoz kell mérítségkélteni. Bibó-i jelenség volt: egyszeri és megismételhetetlen. Megjelent hét novellás kötete, húsz regénye, és bemutattak tíz drámáját.

Mellőzve, néhány baráttól holtáig kísérve, Hódmezővásárhelyen, 1972. október 27-én csendben elhunyt. Kistópart utcai emlékművével minden évben a születésnapján már csak a Vincze család helyez el koszorút. Emlékét a molyként alattomosan rágó feledés ma is csöndben és igazságtalanul emészti.

Hódmezővásárhely, 1998. febr. 25.

Szenti Tibor

A SAJTÓTERMÉKEK NÉVRÖVIDÍTÉSE

AkÉrt. = Akadémiai Értesítő.

Alf. = Alföld.

BH. = Budapesti Hírlap.

⁶⁶ *Új magyar irodalmi lexikon.* (A–Gy. 1. kötet). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. Főszerk.: Péter László. (Olasz Sándor: Bibó Lajos. 229-230. p.) Hódmezővásárhely jelesei. Hódmezővásárhely, 1974. 7-8. p.

BpSz. = Budapesti Szemle.
DebrSz. = Debreceni Szemle.
Diár. = Diárium.
ErdHel. = Erdélyi Helikon.
EV. = Egyedül Vagyunk.
ÉI. = Élet és Irodalom.
FilmSzínhI. = Film, Színház, Irodalom.
Fo. = Forrás.
Hmvhelyi kk. = Hódmezővásárhelyi különkiadás.
It. = Irodalomtörténet.
Je. = Jelenkor.
KatSz. = Katolikus Szemle.
KépKrón. = Képes Krónika.
KorSzava. = Korunk Szava.
Kort. = Kortárs.
Ktáj. = Kőröstáj.
Látóh. = Látóhatár.
Lit. = Literatúra.
MCsill. = Magyar Csillag.
MÉ. = Magyar Élet.
MH. = Magyar Hírlap.
M. Hírek. = Magyar Hírek.
Mírás. = Magyar Írás.
MKbarátokDiár. = Magyar Könyvbarátok Diáriuma.
Mkult. = Magyar Kultúra.
Mkultsz. = Magyar Kultusz.
Mnap. = Magyar Nap.
Mnemzet. = Magyar Nemzet.
Mnyr. = Magyar Nyelvőr.
MO. = Magyarország.
Mo (esti) = Esti Magyarország.
MProtLapja. = Magyar Protestánsok Lapja.
Msz. = Magyar Szemle.
MÚ. = Magyar Út.
MÚt. = Magyar Út.
Napk. = Napkelet.
Ng. = Népszabadság.
Nszava. = Népszava.
NÚ. = Népiújság.
Nyug. = Nyugat.

- PannonhSz. = Pannonhalmi Szemle.
PLloyd. = Pester Lloyd. (Német nyelvű lap.)
PN. = Pesti Napló.
ProtSz. = Protestáns Szemle.
Ptúz. = Páztortúz.
So. = Somogy.
Széph. = Széphalom.
SzínhÉ. = Színházi Élet.
Ttáj. = Tiszatáj.
Tük. = Tükör.
ÚjId. = Új Idők.
ÚjLátóh. = Új Látóhatár.
ÚjMság. = Új Magyarország.
ÚjNemz. = Új Nemzedék.
VCsm. H. = Csongrád megyei Hírlap vásárhelyi kiadása.
Vig. = Vigília.
VT. = Vásárhelyi Tükör. (Hódmezővásárhelyről.)

*

NÉVMUTATÓ

A

Abonyi Ernő: 125.
(-ad.): 124.
Ady Endre: 55.
Alszeghy Zsolt: 114.
Ambrus András: 132.
Ambrus Zoltán: 54.
Antal István: 86.

Á

-ár-án: 123.
Árgus: 125.

B

(b.): 124.
B.: 121.
(b.a.): 115, 117, 123.
B. A.: 122.
Babay József: 130.
Babits Mihály: 71, 88.
Bajomi Lázár Endre: 57.
Bajor Gizi: 80.
Balassa Ármin: 18.
Balogh jegyző: 129.
Balzac, Honore: 56, 57.
Barabás Endre: 112.
Barabás Gyula: 116.
Baránszky-Jób László: 126.
Barnabás Roland: 121.
Baróti Géza: 125.
Bartha László: 6, 95, 99.
Bán Frigyes: 129.
Bántó Jenő: 129.
Bányai János: 133.
Bárány Károly: 129.
Bársony István: 129.
Básthy István: 129.
Báthori Zsigmond: 23, 115, 128.
Beauvoir, Simone: 56.

Becsoda: 96.
Bella Andor: 111.
Benedek Elek: 55.
Benedek Marcell: 126.
Beöthy László: 22.
Berényi László, B. L.: 117, 119, 122.
Berzsenyi Dániel: 55.
Bessenyei Ferenc: 133.
Bessenyei György: 127.
Bethlen Gábor: 86, 116, 134.
Bethlen István: 91, 102, 105.
Bethlen Margit: 124.
Békeffy István: 129.
B. Gyula gróf: 91, 92.
B. i.: 122, 123.
Bibó Erzsébet: 135.
Bibó Jenő: 14.
Bibó László: 10, 12.
Bibó Lajos (Baba Bácsi): 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 20, 26, 32, 33, 35, 36,
38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58,
60, 61, 71, 78, 79, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114,
127, 128, 129, 131, 134, 135, 136.
Bibó Sámuel: 10.
Bihari József: 129.
Birkás Endre: 126.
Bisztray Gyula: 117, 119, 122.
B. J.: 123.
B. L.: 120.
B. M.: 121.
Bodor Aladár: 119, 123.
Bodó Béla: 116, 119.
Bognár Júlia: 114.
Bolváry Géza: 129, 130.
Borbély László: 116.
Bókai János, ifj.: 119.
Bölöni György: 117.
Braun Soma: 116.
Brecht: 56.
Bresztovszky Ede: 119, 120.

Bródy Sándor: 89, 90.
B. S.: 120.
B. Sz.: 117.
Buday Dénes: 130.
Büki György: 116.

C

Castiglione Henrik: 129.
Czibula Antal: 69.

CS

Csarmaz fuvaros: 135.
Csathó Kálmán: 83, 84.
Császár Angéla: 132.
Cserzy Mihály (Homok): 61, 75.
Cs. M.: 120.
Csokonai Vitéz Mihály: 55.

D

Dajbukát Ilona: 129.
Dalos László: 112.
Dankó Pista: 62.
Darvas József: 86, 112, 127.
Dálok János: 116, 126.
Dávid Kiss Ferenc: 131, 132.
Deák Zoltán: 124.
Dedinszky Gizella: 123.
Demeter Hedvig: 133.
Demény Ottó: 127.
Dernői Kocsis László: 116, 119.
Dékány András: 116, 121, 123.
Dénes Tibor: 119.
Dénes Zsófia: 120.
Diószeghy Miklós: 119.
Diószegi Lajos: 29.
Diószegi Lajosné Szőke Erzsébet: 29, 30, 31.
Domokos Mátyás: 112.
Dosztojevszkij: 56.
Dóczy Jenő: 114.
Dömötör István: 120, 121.

Dömötör János: 102, 103, 105.
(dt.): 122.

E

e.: 124.
Ebeczki György: 121.
Egyed Zoltán: 125, 126.
Endrődy Béla: 83, 114, 117.
Erdélyi József: 73.
Erdődy János: 125, 126.
Erdős László: 88.
Erdős Péter: 6, 7, 9, 95, 107.
d' Esperey, Franchet: 18.
Esze Tamás: 93.

F

F. A.: 123.
Faragó Sándor: 8, 102, 103, 105.
Fábián Zoltán: 127.
Fejér Csaba: 6.
Felföldi László: 133.
Felkai Ferenc: 121, 123, 125, 126.
Fenyvesi Félix Lajos: 6, 113, 127.
Féja Géza: 53, 81, 117, 118, 119, 125.
Félix László: 132.
f. j.: 115.
Flaubert, Gustave: 55, 57.
(fm): 124.
Fodor József László: 6, 110.
Fónai Márta: 133.
Füsi J.: 57.

G

Galamb Sándor: 114, 115, 125.
Gandhi, Mahatma: 5.
Gálóchy, Claire: 119.
Gáspár Jenő: 114, 115, 117.
Gellért Oszkár: 72, 89.
Gergely Győző: 114.
Gergely István: 117, 118.

? Géza: 10, 13.
Gide, André: 55, 57.
Gobby Hilda: 129.
Gogolák Lajos: 125.
Gombos Gyula, G. Gy.: 120, 122, 126.
Gonda György: 129.
Gottesmann Ernő: 129.
Gömbös Gyula: 80.
Greguss Zoltán: 129.
Greza Ferenc: 112.
G. S.: 121.
Gulyás Pál: 111.
Gulyás Sándor: 116.

H

Hajdu Géza: 6, 8, 10, 14, 88, 95, 110, 133.
Hajmássy Miklós: 129.
Hajó Sándor: 121.
Halász Gábor: 116.
Hamvas József: 117.
Hamza D. Ákos: 130.
Hankiss János: 112.
Haraszin Tibor: 132.
Harsányi Kálmán: 111, 115.
Hatvani Lili: 121.
Hámos György: 119.
Hegedűs Géza: 29.
Hegedűs Lóránt: 22.
Hegyi Barnabás: 129.
Hegyi Béla, h. b.: 127.
Hejermans: 68.
Heller Edit: 7, 107, 108, 109, 110.
Heller István: 107, 110.
Heller Zsuzsa: 110.
Heltai Jenő: 84.
Hemingway, Ernest: 56.
Herczeg Ferenc: 23, 55, 92.
Hermann Haller: 130.
Hevesi Sándor: 23, 48, 75, 83, 94.
H. M.: 125.

Horthy Miklós: 49.
Horváth József: 131.
Horváth Sándor: 131, 132.
Horváth Teri: 131.
Hosszú Zoltán: 129.
Hubay Kálmán: 121.
Hungarus Viator (Hankis János): 112.
Hunyadi Sándor: 90.
Huxley: 55.
Hüvösvölgyi Ildikó: 133.

I

Iliszi Sándor: 129.
Illés Endre: 112, 116, 119, 121, 122.
Illyés Gyula: 73.
Imolya Imre: 114.
Innocent-Vincze Ernő: 126.

J

Jánosházy György: 119, 120.
Joyce, J.: 56.
Jókai Mór: 55.
Juhász Gyula: 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71.
Juhász József: 129.
Juhász Margit: 70.

K

K. A.: 111.
K. B.: 124.
Kafka: 56.
Kakuk Marci: 85.
Karakas András: 127.
Karácsonyi Ferenc: 25.
Kardos Albert: 111.
Kardos László: 122.
Karinthy Frigyes: 81.
Kassák Lajos: 72.
Katajev: 56.
Kautzky Ervin: 155.
Kádár Erzsébet: 116, 120.

Kádár Lehel: 114, 115, 117.
Kállai Ferenc: 132.
Kállay Miklós: 86, 111, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 123.
Kárász József.: 6.
Károlyi István: 78.
Kárpáti Aurél: 116, 117, 118, 121, 123.
Kelemen János: 127.
Kelemen Lajos: 129.
Kellér Andor: 82, 83.
Kellér Endre: 82.
Kenyeres Imre: 126.
Kerecsényi Dezső: 117.
Keresztury Dezső: 122, 123, 125.
Dr. Keresztury (így!): 125.
Kézai Béla: 125, 126.
K. Gy.: 123.
(kin): 124.
Király László: 120, 122.
Királyi Pál: 120.
Kispéter András: 60.
K. M.: 123, 125.
Kocsis László: 117.
Kodolányi János: 50, 87, 88, 89, 117.
Komáromi Ágnes: 92.
Komáromi János: 92.
Kömlös Aladár: 15.
Koncz Gábor: 131, 132.
Kosztolányi Dezső: 71, 88.
Kovács György: 116.
Kovács László: 117.
Kováts Béla: 125.
Kozocsa Sándor: 120.
Kószó Pál: 6, 8, 31, 98, 101, 102, 103, 112.
König Péter: 70.
Köpeczi-Boócz Lajos: 129.
Kőszegfalvi Ferenc: 103, 110, 114.
Kőszegi Ferenc: 129.
Krafhejd: 75.
Kristó Nagy István: 29, 48, 49, 112, 127.
Krúdy Gyula: 55, 76, 77, 78, 79.

K. S. és k-s.: 118, 120, 121.
Kuczka Péter: 72.
Kügyi Virágh László: 19, 21.

L

Lajta Andor: 129.
Lakatos Sándor: 18
di Lampedusa, Tomasi: 57.
Láng titkár: 82, 90.
Lányi Viktor: 125.
László István: 115.
Lázár István: 9.
Lehotay Árpád: 129.
Lelkes István: 6.
Lengyel Ernő: 118.
Lengyel Menyhért: 23, 94.
L. H.: 123.

M

Madaras József: 131.
Madách Imre: 68.
Magos György: 76, 99.
Makay Gusztáv: 123.
Mann, Thomas: 56.
Mariai Ödön: 115.
Mariska néni: 13.
Márai Sándor: 79.
Máriáss Imre: 122.
Márkus Ferenc: 49.
Máté István: 113.
Máthé Klára: 125, 126.
Máthé M. Lajos: 120, 121.
Mátrai-Betegh Béla: 123, 125.
Meák Gyula: 63, 67, 75.
Medgyessy Ferenc: 104.
Mestyán Tibor: 131, 132.
Mécs László: 73.
M. I.: 122.
Mikes György: 122.
Miklós Andor: 81, 82, 84, 90.

Miklós Andorné Gombaszögi Frida: 84.
Mikszáth Kálmán: 47, 62.
Miller, Arthur: 58.
Millok Sándor: 116, 120.
M. L.: 122.
Moldvay Győző: 5, 6, 112, 113, 127.
Molnár Miklós: 132.
Moravia: 57.
Morodi Mihály: 119.
Móra István: 76.
Móra Ferenc: 50, 61, 75, 76.
Móricz Zsigmond: 47, 50, 71, 74, 81, 82, 94, 115, 117.
M. V.: 121.
Müller Menyhért: 122.

N

Nagy Ferenc: 26.
Nagy István: 131, 132.
Nagy Lajos: 83.
Nagy Vince: 8, 105, 106.
Németh László: 85, 86, 110, 114, 115, 128, 131, 133.
nm-: 123.
Nótás Szabó Pál: 52, 53.
nt: 115.

NY

Nyigri Imre: 117.

O

Ocsovszky László: 6, 127.
Olasz Pál: 133.
Olasz Sándor: 136.
Orbók Attila: 122, 124, 125.
Ortutay István: 62.
Osváth Béla: 47, 112.
Osváth Ernő: 89.
Osváth László: 9.

Ö

(-ő.): 118.

Ölvedy Zsóka: 129.

P

Paku Imre: 60, 61, 116.
Palkó István: 126.
Papp Antal: 126.
Pap Béla: 119.
Papp Ferenc: 129, 131.
Papp János: 132, 133.
Papp Jenő: 121, 124, 125, 126.
Papp Tamás: 119, 120.
Papp Zoltán: 112, 113.
Pádua Ildikó: 133.
Pálfi István: 126.
Pálóczi Horváth György: 116.
Pethes Ferenc: 129.
Pethő József: 121.
Petőfi Sándor: 92, 114, 133.
Péter László: 61, 93, 110, 136.
p. h. g.: 119.
Pintér Jenő: 112.
Pirandello: 59.
Pomogáts Béla: 112.
Porzsolt Kálmán: 114, 118, 122, 124.
Possonyi László: 125.
Pósa Lajos: 62.
Pubi (Bibó Lajos): 8, 98, 99.
Pusztai Sándor: 74.
Pütkösti Andor, P. A.: 118, 121, 122, 124.

R

(r): 123.
Radványi Kálmán: 118.
Raffai Ferenc: 63.
Rajnay Gábor: 84.
Rajz János: 132.
Raksányi Gellért: 133.
Rapsák András: 113.
Rausch Géza: 118.

Raymont: 56.
Ránki András: 131.
Relle Pál: 115, 118, 121, 122.
Rezek S. Román: 112, 126.
Rédey Tivadar: 118, 121, 122, 124, 125, 126.
Révész Mihály: 115, 118, 121, 122, 124.
Rostás Ferenc: 105.
Rostás Márton: 8, 105.
Rozványi Vilmos: 112.
Roy, Claude: 57.
Rónai András: 132.
Rónai Gyula, ifj.: 130.
Rózsa Sándor: 74.
Rózsahegyi Kálmán: 129.
Ruffy Péter, (r. p.): 126.
Ruzitska Mária: 124.

S

(s): 119.
(-S): 125.
Saád Béla: 124, 126.
Sartre: 56.
Saruszky Imre: 80.
Ságody József: 124.
Schöpflin Aladár: 115, 118, 121, 122, 124, 125, 126.
S. E.: 118, 122.
Sebestyén, Karl: 116.
Semsei Jenő: 131, 132.
Sértő Kálmán: 72.
Show Irwin: 56.
(s. i.): 111.
Simon György: 133.
Simon Maresa: 129.
Simonffy György: 6.
Simonka György (Csomorkányi Pál): 60, 62, 63, 64, 66, 75, 76, 98, 99, 127.
Simó Margit: 129.
Singer és Wolfner: 91.
Sinkovics Imre: 132.
Sinkó Ferenc: 126.

Sipka Sándor: 85, 86, 112, 127.
(s. m.): 120.
Solohov: 56.
Solymoss Vendel: 116.
Somfay Margit: 117.
Somogyvári Pál: 49, 132.
Sőrés Imre: 130.
Stang József: 97.
Steinbeck: 56.
Stüb Zoltán: 122.
Surányi Miklós: 90, 91, 92, 116.
Sümegh Lotár: 118.

SZ

Szakács Andor: 18, 19, 60.
Szabó Dezső: 55, 84, 136.
Szabó Lajos: 6.
Szabó Lőrinc: 72.
Szabó Pál: 50, 89.
Szabó Proits Rozália: 103, 104, 105.
Szabó Richárd: 120.
Szakasits Árpád: 119.
Szánthó Dénes: 122.
Szász Géza: 105.
Szent Rókus: 63.
Szentí Tibor: 6, 9, 13, 32, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 51, 52,
53, 55, 58, 79, 87, 89, 90, 92, 93, 101, 103, 107, 110, 113, 136.
Széchenyi közjegyző: 104.
Szécsi Ferenc: 129.
Székely Mikó: 23.
Székely Tibor: 118.
Szép Ernő: 72.
Sz. Szigethy Vilmos (Bob): 61, 93.
Szilágyi boltos: 13.
Szilágyi Dezső: 115.
Szilágyi M. Dózsa: 115.
Szilágyi Ödön: 116.
Szindbád: 79.
Szira Béla: 118, 121, 122, 124, 125, 126.
Szirák Ferenc: 120.

Szitnyai Zoltán: 119.
Szomaházy István: 90.
Szomori József: 112.
Szomory Dezső: 55, 81.
Sz. Ö.: 111.
Szöllősi Zsigmond: 125.
Szőnyi G. Sándor: 131, 132.
Szörényi Éva: 129.
sz-(s): 117.

T

Talpassy Tibor: 121.
Tamási Áron: 82, 83.
Tamás Kálmán: 112.
Tennessee, Williams: 58.
Tersánszky Józsi Jenő: 85.
Thibault: 56.
Thurzó Gábor: 120, 124, 125, 127.
Thury Lajos: 116, 117, 119, 124.
Tildy Zoltán: 26.
Tímár Éva: 133.
Tokaji György: 125.
Tolnai Simon: 24.
Tolnay Klára: 129.
Tolsztoj, Lev: 56.
Tornyai János: 8, 100, 101, 102, 103, 104, 105.
Tófalvi György: 117.
Tóth Árpád: 55, 72, 115.
Tömörkény István: 47, 50, 60, 61, 75, 93.
Turóczi Trostler József: 115.

U

/U/: 125.
Ujvári Lajos: 129.
Urai Dezső: 118.
Újhely József: 122, 124.

V

Vajthó László: 115, 118, 121, 122, 124.

- Varjas Béla: 120.
(vay.): 125.
Vas Zoltán: 24.
Vass Béla: 118.
Vass László, V. L.: 116, 120, 124, 126, 127.
Vándory Gusztáv: 129.
Várady S. Sándor: 129.
Várkonyi Nándor: 111, 112, 116.
Várkonyi Titusz: 116, 117, 118, 119, 120, 123.
Várkonyi Zoltán: 129.
Városi István: 116.
Vendrey Ferenc: 129.
Veres Péter: 50, 86, 89.
Verne Gyula: 57.
V. Gy.: 124.
Vidám Sándor: 96, 97.
Világbíró: 53.
Vincze Ferenc: 5, 6, 8, 20, 47, 56, 58, 86, 98, 100, 102, 103, 106,
110, 136.
Vincze Ottó: 130.
Visconti, L.: 57.
Virág Arnoldné Dániel Erzsébet: 29.
Virág Sándor: 8.
Voinovich Géza: 115.
Vojnits: 115, 118, 122, 126.

W

Werner Brandes: 130.

Z

(z.): 115.
Zay Gábor gróf: 16.
Zámbery Antal: 122.
Zenthe Ferenc: 133.
Zilahy Lajos: 53, 79, 80.
Zoltay Miklós: 133.
Zombori: 21.
Zorn Mihály: 129.
Zöldi Vilma: 65.

ZS

Zsigmond Endre: 127.

Zsigmond Ferenc: 115, 117, 120, 123.
*

A FÉNYKÉPEKEN SZEREPLŐK NEVE

Név	Képszám
Ágai Irén	64.
Balázs Árpád	34.
Bartos Gyula	46, 47.
Bibó Erzsébet	12.
Bibó Lajos	10, 13-33, 52.
Bihari József	49.
Bodnár Jenő	58.
Dajka Margit	60-63, 66, 67.
Dura Lajos	35.
Német László	2.
Erdős Péter	7.
Faragó Sándor	34, 35.
S. Fáy Szeréna	45.
P. Füzes Anna	58.
Füstös Zoltán	11.
Gobbi Hilda	50.
Gömöry Vilma	47.
Hollósy Antal	34.
Ignác Rózsa	56, 59.
Jávor Pál	60-62, 65, 66.
Kohán György	34.
Kovács Károly	56, 59.
Kószó Pál	13.
Kószó Péter	14, 15.
Kürthy József	53, 54.
Lehotai Árpád	55, 57.
Ligeti Julis	46, 53.
Lukács Margit	65.
Márkus Emília	63, 64, 67.
Pákozdy Ferenc	34.
Petheő Attila	50, 59.
Plohn József	34.
Rózsahegyi Kálmán	44.
Rudolfi Dezső	34.
Somogyi Erzsé	46, 55, 57.

Sugár Károly	45.
Szenti Tibor	3.
Szóke Erzsébet	8.
Tímár József	48.
Tornyai Bálint	35.
Vén Emil	34.
Vincze Ferenc	10.
Weiner Tibor	34.

Itt mondok köszönetet a Nemzeti Színháztörténeti Intézetnek, és külön Kautzky Ervin színművész úrnak, a 44-68. sz. fotókon szereplő egykori színészek azonosításáért.

*

HELYNÉVMUTATÓ**A**

Aba-lak: 8, 100.
Afrika: 22.
Alföld: 49, 79, 112, 137.
Alsórákos: 10, 12.
Amerika: 98.
Andrássy út (Budapesten): 21.
Arad: 115.

Á

Ágostonfalva: 13.
Árapatak: 14, 134.

B

Baja: 102, 104, 105.
Bajza utca (Budapesten): 92.
Baross utca (Budapesten): 91.
Békéscsaba: 17.
Brassó: 8, 14, 15, 99.
Buda: 76.
Budapest: 18, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 76, 91, 92, 94, 104, 111,
112, 114, 115, 120, 129, 131, 133, 134, 136, 137.

CS

Csongrád: 5, 112, 114, 138.

D

Dáni utca (HMVhelyen): 96.
Debrecen: 137.
Dél-Amerika: 117.
Dilinka temető (HMVhelyen): 94, 98.
Doberdó: 14.
Don: 56.

E

Erdély: 8, 10, 13, 14, 134, 135, 137.
Európa: 94.

F

Farkirét: 30.
Fasori templom (Bpsten): 100.
Fekete Sas (Béke Szálló): 8.
Francia hadszíntér: 82.

G

Gellért-hegy: 84.
Görgeteg: 74.

GY

Gyulafehérvár: 96.

H

Hadnagy utca (Budán): 76.
Háromszék vármegye: 12, 14.
Hollywood: 23, 94.
Homoród-Kőhalom: 10.
Horvánszky utca (Bpsten): 103.
Hosszú utca (Brassóban): 99.
Hódmezővásárhely: 5, 9, 25, 29, 30, 52, 80, 83, 85, 86, 87, 94, 103,
107, 110, 114, 127, 128, 131, 133, 134, 136, 137.
Hortobágy: 130.

I

Ipar utca (Szegeden): 61.
Iskola utca (Szegeden): 62.

J

József körút (Bpsten): 19, 91.

K

Kanizsa: 115.
Kapurthala: 91.
Keszthely: 42.
Kis-Homoród: 10.
Kistópart utca (HMVhelyen): 5, 29, 45, 113, 135, 136.

Kolozsvár: 14
Kóhalom: 10.
Küküllő: 14.

L

Leányfalu: 74, 75.
Lillafüred: 86, 89.
London: 91.

M

Magyarország: 59, 79, 80, 81, 102, 125, 137.
Makó: 61, 62.
Máramarossziget: 92.

N

Nagy Küküllő: 10.
Nagymező utca (Bpsten): 109.
New York: 83.

O

Oktagon tér (Bpsten): 21.
Olasz front: 14, 82.
Orosz front: 35, 82.
Óbuda: 5.

P

Pannonhalma: 118, 138.
Pest: 18, 23, 25, 26, 29, 30, 60, 66, 71, 81, 82, 83, 98, 102, 103, 115,
117, 118, 138.
Pesterzsébet: 27.
Pető-szőlő (Baján): 105.
Philadelphia: 85.

R

Rákóczi tér (Szegeden): 63.
Románia: 13.
Római: 57.

S

Sepsiszentgyörgy: 22, 135.

Somogy: 138.
Sváb-hegy: 100.
Svájc: 26.

SZ

Szászugra: 10, 12, 14.
Szeged: 17, 18, 25, 60, 61, 64, 66, 69, 70, 75, 76, 97, 104, 111, 114,
134.
Szerdahelyi utca (Bpsten): 101.
Székely Bertalan utca (Bpsten): 92.
Széphalom: 138.
Szíres út (Budán): 84.
Szolnok: 130.

T

Tápé: 65.
Tisza: 25, 30, 130, 138.

U

U. S. A.: 23.

Ű

Űrmös: 10, 13.

V

Vajhát: 30.
Vásárhely (Hódmező-): 9, 26, 28, 52, 72, 96, 103, 104, 105, 110, 127,
134, 138.

*